

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

343.8
R-36

20
27
30
35
40
45
50
55
60
65
70
75
80
85
90
95
100

$\frac{1}{0}$

~~100~~

~~100-55~~
150

100-50

100-50

2802-10

343-8
P-36

Հուլիս
Վարդանի Չափարյան
Բրայն արածի
Կ. Ֆարջ

1906 հուլ. 25 Գրանցված
ՋՆՏԱՆՆԵՐԸ

(ԻՄ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԷՄ)

Գրեց

ԿԱՐԱՊԵՏ Խ ԲԱՐՂԱՄԵԱՆ

40

~~№ 204~~

ՊՈՍԹԸՆ

Տպագր. «Ջան Հայրենեաց»ի

1904

01 M.C. 2013

37.069

ՋՆՏԱՆՆԵՐ

1898 թուականի Հոկտեմբեր ամսոյն վերջն էր, երբ Աղէքսանդրիաէն կը մեկնէինք Պոլիս: Այդ միջոցին թուրք կառավարութիւնը կ'արտօնէր թուրքիա մուտքը բոլոր այն հայերուն՝ որոնք պիտի կրնային ապացուցանել թէ արտասահմանի մէջ ո'ւ է յեղափոխական ճիւղի անդամակցած չեն, ու պիտի կրնան մէկէ աւելի վստահելի երաշխաւորներ տալ իրենց հաւատարիմ հպատակ ըլլալուն, պայմանաւ սակայն՝ որ ամէն վերադարձող իր ծննդավայրը բնակի՝ և ո'չ այլուր:

1896ի կոտորածներէն խոյս տուող հարիւրաւոր հայեր, որոնք ապաստանած էին Եգիպտոս, ենթարկուած էին անտանելի թշուառութեան: Ասոնց մեծագոյն մասը կը բնակէր հաւնոցի նմանող տախտակեայ խրճիթներու մէջ՝ որոնք կառուցուած էին Աղէքսանդրիոյ Հայոց եկեղեցւոյ շրջաբակին մէջ:

Եգիպտահայերուն կողմէ եղած նիւթական նպաստն անբաւական էր այդ թշուառներուն ապրուստն ապահովելու, և տեղւոյն Հայոց Թաղական Խորհուրդը միջոցներ ձեռք առած էր այդ փախստականներն իրենց տեղերը կամ այլուր դարձնելու համար:

Այսպէս՝ ամէն հայ որ Թաղական Խորհուրդի յանձնարարազրով կը ներկայանար՝ Եգիպտական կառավարութենէն կը ստանար ճամբորդութեան անցագիր մը ձրիարար: Թաղական Խորհուրդն յաջողած էր նաև հա-

57152-66

մածայնիլ բոլոր նաւային և երկաթուղիի ընկերութիւններուն հետ՝ ըստ որում իր կողմէ՛ յանձնարարական կրող ո՛ր և է գաղթական հայ կրնար տեղէ տեղ փոխադրուիլ կէս տոմսագինով միայն, և այդ կէս տոմսագինն ալ թաղական Խորհուրդն ինքը կը հայթայթէր՝ տեղացի հայերու կողմէ եղած նպաստի Սնտուկէն:

Ես թէև Պոլսոյ մէջ տեղի ունեցած ջարդերէն շատ առաջ կամովին պանդխտած էի Ամերիկա, և նիւթապէս ալ ենթակայ չէի հոն ապաստանող փախստականներու վիճակին, ու միայն հիւանդութիւնս բուժելու յոյսով Եգիպտոս գացեր էի՝ անկէ ալ Պոլիս երթալու համար, և սակայն գաւառացի ծնած ըլլալու մեղքս արգելք կ'ըլլար ինծի առիթէն օգտուելով Պոլիս մտնելու, քանի որ թուրք կառավարութիւնն ամէն վերագարձող հայ՝ հըսկողութեան տակ՝ իր ծննդավայրը կ'աքսորէր:

Եթէ Պոլիս ծնած ըլլալու բաղդէն զրկուած էի, միևս կողմէն Պոլսեցի խիստ ազդեցիկ հայ էֆէնտիի մը պաշտպանութիւնը վայելելու յոյսն ունէի՝ իր քով ծառայող մէկ մտերիմ բարեկամիս բարեխօսութեանը կըռթընելով:

Այսպէս՝ խառնուելով տասի չափ Պոլսեցի գաղթականներու՝ թաղական խորհրդոյ յանձնարարագրով՝ Եգիպտական կառավարութենէն Պոլիս երթալու անցազիր մը ստացանք, և ուսական շոգենաւով մը ճամբայ ելանք դէպի Պոլիս, նախօրօք հետեւեալ նամակն ուղղելով հոն գտնուող բարեկամիս.

Աղէքսանդրիա, 15 Նոյմ., 1898

Սիրելի՛ ընկերակիցս,

Ամերիկայէն գրած վերջին նամակս անշուշտ ստացեր ես, և անկէ արդէն գիտես որ հիւանդացեր եմ ու հիւանդանոցի մէջ վիրաբուժական գործողութեան մը ենթակայ ըլլալէ յետոյ՝ ճամբայ ելած եմ դէպի Եգիպտոս, ուր կը գտնուիմ ամիսէ մը ի վեր: Հի-

մա բաւական առողջ եմ, սակայն այստեղ ո՛չ ծանօթ ունիմ և ոչ ալ ո՛ր և է զբաղում գտնելու յոյսը: Ամերիկա չեմ կրնար վերադառնալ հիւանդութիւնս նորոգելու վախէն: Հայրենիք ալ չեմ ուզեր երթալ կէս առողջ վիճակով ճամբորդելու դժուարութեան և այնտեղ բժիշկ ու դարման չկենալուն համար: Կ'ուզեմ անպատճառ Պոլիս գալ՝ թէ՛ վաղածանօթ բարեկամներս տեսնելու փափաքով և թէ՛ այդտեղ դարմանուելու և զբաղում մը գտնելու դիւրութիւններ ունենալու յոյսով: — Սակայն այստեղի տարածայնութիւններէն կ'իմանամ որ Օսմանեան կառավարութիւնն արգելած է ո՛ր և է գաւառացի հայու մուտքն ի Պոլիս, և ամէն ոք իր ծննդավայրը կ'աքսորէ հսկողութեան տակ: Չեմ գիտեր թէ ո՛րքան ստոյգ է այս տարածայնութիւնը, սակայն քեզի ալ յայտնի է որ եթէ զիս ալ այս վիճակովս աքսոր քնեն՝ ապահովաբար կէս ճամբան պիտի մեռնիմ: Ուստի ապագայ հաւանականութեան մը առջևն առած ըլլալու համար՝ նախապէս ձեզ կը դիմեմ խնդրելով որ դուք ձեր վսեմաշուք տիրոջը ներկայացնելով իմ պարագաս՝ իր բարձր պաշտպանութիւնը խնդրէք: Երբ տեսնէք որ իրօք կառավարութեան կողմէ արգելք կը դրուի իմ Պոլիս մտնելուս՝ մէկ կողմէն ձեր տիրոջ բարեսրտութեանն ու միևս կողմէն ձեր անձնուէր բարեկամութեան վրայ կատարեալ վստահութիւն ունենալով՝ յառաջիկայ չորեքշաբթի իսկ ուսական շոգենաւով ճամբայ պիտի ելլեմ Պոլիս գալու, առանց այս նամակիս պատասխանին սպասելու:

Ընդունէ՛ անկեղծ սէրս.
Քոյդ * * *

Սոյն նամակը թղթատարին յանձնելէս քանի մը օր յետոյ, միևս ճամբորդներուն հետ նաւ նստեցանք դէպի Պոլիս, ձեռքերնիս ունենալով մէկ-մէկ Եգիպտական անցազիր, որուն մէջ զիս նշանակած էին իբրև թրքահրկապատակ, մինչդեռ ես տարիներ առաջ Ամերիկեան

քաղաքացի եղած էի: Բայց ստիպուած էի Ամերիկացի ըլլալ քիչ մը ատեն մէկդի դնել: Անշուշտ ասիկա բացարձակ օրինազանցութիւն մըն էր իմ կողմէս, և անարգանք մը դէպի Ամերիկեան դրօշը, սակայն խիղճս հանգիստ էր՝ «հարկն օրէնքը կը լուծէ» ի սկզբունքով: Եւ չէ՞ մի որ Ամերիկեան կառավարութիւնն ինքը տեղի կուտար որ մենք երբեմն հարկադրուէինք ուրանալ աստեղազարդ դրօշը, քանի որ ան չէր կրնար իրեն հաւատարմութիւն ուխտողները պաշտպանել թրքական անիրաւութեանց և հալածանքներուն դէմ, և թոյլ կուտար որ թուրքն անպայման կերպով իր հողէն արտաքսէ ամէն անոնք՝ որոնք Սուլթանն ուրանալու և Ամերիկեան դրօշին տակ զինուորագրուելու մեղքը գործած էին:

— Է՛հ, կ'ըսէի ինքնիրենս, քանի որ Ամերիկեան կառավարութիւնը՝ իր ահարկու զօրութիւնով՝ թոյլ կուտայ որ իր քաղաքացիներն հալածուին ու վռնտուին թուրքիաէն՝ առանց ո'ւէ արդարացուցիչ պատճառի, մեր կողմէ եղած առերևոյթ ուրացումը գոնէ պէտք է որ յանցանք մը չի նկատուի:

Հասանք Պոլիս վերջապէս: Նաւը կանգնեցաւ Ղալաթիոյ քարափին առջև: Բացի հայերէն՝ բոլոր ճամբորդները դուրս ելան: Քարափի ոստիկանատնէն նաւ եկող ոստիկանը բարձրաձայն պոռաց թէ «Բոլոր հայ ճամբորդները թո՛ղ սպասեն ամենէն վերջը»: Երբ նաւը սրարպուեցաւ իր բոլոր ճամբորդներէն, այն ատեն մեզ հայերս մասնաւոր մակոյկներու մէջ լեցնելով քարափի պահականոցը տարին:

Առաջին գործերնին եղաւ վրայ գլուխնիս լաւ մը խուզարկել: Իրենց խուզարկութեան ձևի մասին յստակ գաղափար մը տուած ըլլալու համար կը բաւէ ըսել, թէ գլուխնուս մազերն իսկ կը քաշէին՝ վստահ ըլլալու թէ՛ չըլլա՛յ որ կեղծ մազ դրած և կեղծ մազին ու գլուխու մորթին մէջ տեղը վտանգաւոր թուղթ մը կամ ուէ բան պահած ըլլանք:

Քննեցին նաև մեր անցագրերը: Քննիչ պաշտօնեան իր առջև ունէր հայ անուններ պարունակող խիստ երկար ցանկ մը: Աստուք, անշուշտ, թրքաց բառով՝ «խրոնովարար»ներու անուններ էին: Քննիչն ամէն անցագիր քննելու ատեն՝ անգամ մը աչքէ կ'անցնէր այդ երկար ցանկը, տեսնելու համար թէ արդեօք այդ անունը կը գտնուի՞ «խոնովարար»ներու շարքին մէջ:

Այդ քննութիւններու պահուն՝ մեր ընկերներէն մէկուն անցագրին վրայ քանի մը տող բան գրեց թուրք պաշտօնեան և յանձնեց ոստիկանի մը որ վեր տանի, «Միւտիւր պէյ»ին ցոյց տայ: Ոստիկանը մեր ընկերոջ անցագիրը վեր տարաւ, և ահա՛ քանի մը վայրկեանէն ետ դարձաւ ուրիշ ոստիկան մըն ալ հետը ու այդ անցագրի տիրոջ ձեռքերը «քէլէփչէ» զարնելով առին գացին: Թէ ի՞նչ էր պատճառը որ այդ մեր ընկերը չլթայելով մասնաւոր հսկողութեան տակ առին, — չգիտցանք: Բան մը չի յայտնեցին այդպէս ընելուն համար: Եւ արդէն ո՞վ կը համարձակէր հետաքրքրուիլ, հարցում մը ընել: Իսկոյն հայհոյութեան տարափը և նոյն իսկ ապտակը կ'իջնէր բերան բանալու յանդգնութիւն ունեցող հայուն գլխուն:

Մեզի ալ կարգ մը հարցուփորձ ընելէն յետոյ, բոլորս խմբովին, առանց շղթայելու, ոստիկանի մը հսկողութեամբ դրկեցին Պապը Զապթիէ» (Կեդրոնական Ոստիկանատունը):

Քարափի պահականոցէն մինչև Պապը Զապթիէն մեզ ընկերակցող ոստիկանը սկսաւ շարլաթանութիւններ ընել իր եզակի մարդասիրութեան մասին, — թէ ինքը շատ Հայեր կը ճանչնայ եղեր, թէ կը սիրէ Հայերը, թէ կոտորածի ատեն շատ մը Հայերու կեանքը փրկեր է, թէ տաճիկները մեծ սխալ մը ըրած են մէկ երկու խոնավարար հայու համար ամբողջ հայերը կառավարութեան դէմ ըմբոստ նկատելով և զանոնք շարդեւ ուղելով, թէ ինքը վստահ է հայոց հաւատար-

մութեան մասին, թէ հայոց Պատրիարքը շատ լաւ և Սուլթանի վստահութիւնը վայելող մարդ է, և թէ մանաւանդ հայերը շատ երախտագէտ ժողովուրդ են եղեր, քանզի նոյն ինքն այդ ոստիկանը խիստ առատ կերպով վարձատրուեր է եղեր դուրսէն եկող հայերէն՝ որոնց համար ինքը բարեխօսեր է կեդրոնական Ոստիկանատան մէջ իրեն ծանօթ ազգեցիկ պաշտօնեաներուն, և թէ քանի մը վայրկեանի մէջ՝ զինք նախապէս վարձատրող հայերը կրցեր է ազատել ամէն նեղութեանէ և անոնց ազատ արձակուելուն արտօնութիւնը ձեռք բերել:

— Իշտէ պէօյլէ, աղբարլա՛ր, սիդ պանա էկէր «Բարե» տիյէսինիզ՝ պէն տէ սիդէ «Աստուծու բարին» տիյէճէյիմ, կէշէր կիտէրսինիզ եէրլէրինիզ...

Իր այս վերջաբանէն յետոյ, խորամանկ ոստիկանը սկսաւ մեզմէ քանի մը քայլ հեռանալ, որպէսզի մենք պատեհութիւն ունենանք իրեն «բարե» մը սալու մասին խորհրդակցել: Հայերս խօսեցանք ու վիճեցինք մեր անհաճոյ ուղեկցին ներկայացուցած բացայայտ առաջարկին վրայ որքան որ տեղը և ժամանակը կը ներէին, ու բոլորս միասին այն եզրակացութեան եկանք, թէ այժմէն փոքր «բարե» մը մատուցանելու ենք և մեծ մըն ալ մատուցանել խոստանալու ենք՝ երբ ըստ իր խոստման մեզի համար կը բարեխօսէ Ոստիկանատան մէջ և մեր օճիքը կ'ազատէ աւելի մեծ «բարե»ներ պահանջող պաշտօնեաներու ձեռքերէն:

— Է՛հ, տղա՛ք, հայտէ՛, ցնծացէ՛ք տեսնենք, հանգանակութիւնը բացուած է, կ'ըսենք իրարու:

Ու քսակները կը բացուին և բռնադատեալ նուէրները կը հաւաքուին մեր ընկերներէն երիցագոյնին քով: Ոստիկանը նշմարելով որ գործը կարգադրուած է՝ կը մօտենայ մեզի. մեր ընկերն ի դիմաց ամբողջ խումբին՝ երեք կլոր ձերմակ «բարե» կը մատուցանէ «բարեխնամ» (!!!) կառավարութեան «հայասէր» պաշտօնէ-

ին՝ պատշաճաւոր ճառով մը, և նոյնպէս ի դիմաց խումբին կը խոստանայ մեծ «բարե» մըն ալ տալ՝ երբ ան յաջողի ոստիկանատունէն ազատել և ամէն մարդ իր տունը երթալու արտօնութիւնը ձեռք բերել: Ոստիկանը ոգևորուած կը կրկնէ ու կը կրկնէ, մեզի վստահացնելով թէ ամենէն շատը կէս ժամէն աւելի չի պիտի սպասենք ոստիկանատունը:

Կը հասնինք Պապը Զապթիէն: Մեզի ընկերակցող վարպետ «եանքէսիճի»ն մեզ ապահով հոն հասուցած ըլլալու պաշտօնական թուղթն առնելուն պէս կ'անհետանայ առանց վերջին մեծ «բարե»ին սպասելու:

Ոստիկանատան առաջին պաշտօնէութիւնը, որուն ներկայացանք, խիստ համառօտ և անկարեւոր հարցուփորձ մը կատարեց: Բայց որքան որ իր հարցումները պարզ բաներ էին՝ այսուհանդերձ թուրք պաշտօնեան սուր և խուզարկու նայուածք մը կ'ուղղէր հարցաքննութեան ենթակայ անձին վրայ, դտնելու համար կասկածոտութիւն մը կամ վարանում մը, որով պիտի կըրնար ինքզինքին գաղափար մը տալ թէ արդեօք իր հարցերուն ճշդութեամբ կը պատասխանուի՞, թէ ոչ կը կեղծուի:

Չի նայելով որ առաջին անգամն էր որ թուրք պաշտօնէի մը կողմէ կը հարցաքննուէի, բաւական պաղարիւնութեամբ պատասխանեցի ինձի ուղղուած բոլոր հարցերուն, որոնք կը կայանային՝ անունս, մականունս, ի՛նչ ըլլալս, ծննդավայրս, ո՛ր ատեն պանդխտելս, ո՛ւր աշխատիլս, ե՛րբ թուրքիաէն դուրս երթալս, փախըստական թէ անցագրով երթալս, ո՛ւր հաստատուիլս, ո՛ւր և ի՛նչ գործ ընելս, ի՛նչ ճամբով դառնալս, ի՛նչու համար Պոլիս գալս և ո՛ւր հաստատուելու մտադրութիւնս գիտնալու մէջ: Այս բոլորին պատասխանեցի կարելի եղած ճշդութեամբ: Պատասխաններս կ'արձանագրուէին մասնաւոր տոմարի մը մէջ: Տակաւին իր հարցերը չի վերջացած՝ պաշտօնեան յանկարծ վայրենաբար պոռաց երեսիս:

— Օլա՛ն, թէրպիտիսի՛զ, էլէրինի՛ նա՞սըլ թուժմուշ-
սըն՛ :

Թուրք պաշտօնէին այս յանկարծական գոռումը զիս
չուարեցուց, և չի կրցի ըմբռնել թէ ի՞նչ ըսել կ'ուզէր՝
«ձեռքերդ ի՞նչպէս բռնած ես» ըսելով: Մինչ ես վա-
րանման մէջ էի՝ քովս կանգնած և զիս հսկելու պաշտօն
ունեցող ոստիկանը՝ վրաս գթալու երեոյթով մը՝ մօ-
տեցաւ և երկու քովէս կախ ինկած ձեռքերս բռնելով
առջևս տարաւ, իրարու միացուց՝ բարևի կենալու ձեւ
մը տալով:

Այս միջադէպն առաջին դասն էր որ կ'աւանդուէր
ինծի թուրք պաշտօնէին կողմէ, սորվեցնելու համար
թէ այստեղ Ամերիկա չէ, Թուրքիա է, և պէտք է պաշ-
տօնեաներու առջև ստրկական ձեռով բարևի կենալ: Վեր-
ջապէս համակերպեցանք այդ պահանջին, և թուրք
պաշտօնեան շարունակեց իր հարցուփորձը:

Երբ կարգն եկաւ հարցնելու, թէ «Ո՛ւր պիտի կե-
նաս, Պոլի՛ս»:

— Այո՛, պատասխանեցի:

«Այո» պատասխանիս վրայ՝ պաշտօնեան նորէն կատ-
ղեցաւ:

— Օլա՛ն, քէրաթա՛, «էվէթ» սէօյլէմէ՛, «իշալլա՛հ»
սէօյլէ, «իշալլա՛հ»:

— Իշալլա՛հ, կրկնեցի ես ալ:

Այս երկրորդ դասն էր որ թուրք պաշտօնեան կ'ա-
ւանդէր ինծի, սովորեցնելու համար թէ Թուրքիոյ մէջ
ոչ ոք ազատ է իր կամքին ուզած տեղն երթալ կամ
բնակիլ, այլ ամէն բան կախեալ է թուրք պաշտօնեա-
ներու քմահաճոյքէն, և ուստի այս կարգի հարցումնե-
րուն պէտք է որ պատասխանուի. «Իշալլա՛հ, էֆէնտի-
միզ հիմմէթ պուլուրուրիսէ»...:

Առաջին հարցաքննիչին ձեռքէն օձիքնիս ազատելէն
յետոյ՝ զիս տարին նոյնանման սենեակներ, ուր գրեթէ
միևնոյն հարցերն ու արձանագրութիւնները կրկնուե-

ցան: Վերջապէս, հարցաքննութեանց իրեւ արդիւնք՝
ամիսով տեղեկագրով մը զիս ներկայացուցին ոստիկա-
նական նախարար Շէֆիզ պէյին, որուն արձակած վը-
ճիւրին համաձայն պիտի որոշուէր իմ բաղդս:

Ոստիկանական նախարարը կարծեա չի բաւականա-
ցաւ իրեն մատուցուած տեղեկագրէն և կրկնեց միևնոյն
հարցումներն որոնց պատասխանն արդէն կար տեղեկա-
գրին մէջ: Բայց ես այս անգամ դասս լաւ սորված էի.
և երբ Շէֆիզ պէյ հարցուց թէ «Ո՛ւր բնակիլ կը փա-
փաքիս», «Պոլիս», պատասխանեցի, «եթէ Ձեր վսե-
մութիւնը չնորհը բնէ»:

Շէֆիզ պէյ իր հարցուփորձը վերջացնելէն յետոյ՝
վայրկեան մը մտածեց, ապա հոն կեցող պաշտօնէին
հրամայեց որ զիս իմ ծննդավայրս ղրկեն հսկողութեան
տակ: Պաշտօնեան զիս բանտ առաջնորդեց՝ ի կարգին
աքսորելու համար:

Կը խորհէի թէ նախարար Շէֆիզ պէյի արձակած
վճիւրը վերջնական էր ու այլևս առանց հարցուփորձի
զիս հայրենիքս պիտի աքսորեն:

Քովս գտնուած դրամն առին ըսելով՝ թէ իրենք ա-
պահով կը պահեն և՛ ո՛ր և է ժամանակ որ պէտք ունե-
նամ՝ ուզած քանակութեամբս կրնամ ստանալ, մինչդեռ
եթէ քովս մնար՝ բանտին մէջ գող, աւազակ մարդիկ
չատ կան ու իրենք չեն կրնար երաշխաւորել որ բան-
տին մէջ չի կողոպտուիմ:

Ամէն անգամ որ բանտապահէն կը պահանջէի որ
20 ղուրուշ բերէ ինձ, հազար ու մէկ դժուարութիւն
ցոյց կուտար և պայման կը դնէր որ ձեռք կէս առ կէս
իրեն հետ բաժնենք իմ դրամս, կարծեա թէ Ամերիկա-
յի գործարաններուն մէջ հետս աշխատած ըլլար:

Այսպէս բացարձակ կողոպտուիլը շատ ծանր ու ան-
տանելի կուգար ինծի: Երեք-չորս օր առանց դրամի
մնացի և բաւականացայ միայն կառավարութեան կողմէ
սրուած օրական երկու կտոր չոր հացով: Եւ սակայն

աս ալ ոչ նուազ անտանելի էր. կը տեսնէի որ դրամ ունեցողները ուզածնին կրնան բերել տալ և ուտել, չոր հացով ապրիլ տաժանելի էր, բայց թուրք բանտապահին հետ դրամս բաժնելն ա'լ աւելի տաժանելի: Բարեբաղբարար, հետզհետէ ազգականներս իմանալով սկսան այցելել, և տեղեկանալով կացութեանս մասին՝ սկսան օրը օրին պէտք եղած դրամն հայթաթել: Այսպէս տասնևհինգ օր բանտը մնացինք:

Տասնևհինգերորդ օրը, կէս գիշերին՝ քնացած տեղէս արթնցնելով՝ զիս տարին հարցաքննիչ ատեանը, ուր ներկայ էր քաղաքական յանցաւորներու մասնաւոր հարցաքննիչ Իսմայիլ էֆէնտին, որ խիստ քաղաքավարութեամբ մը հրամցուց (չպուրէն, օթուրն») որ նրստիմ աթուռի մը վրայ: Յոյց տրուած տեղը նստեցայ անխըռով: Զիս ատեան առաջնորդող ոստիկանին հրամայեց որ դուրս ելլէ: Անոր մեկնելէն անմիջապէս յետոյ՝ Իսմայիլ էֆէնտի առաջին գործն եղաւ խիստ համակըրական և անսպասելի քաղաքավարութեամբ որպիսութիւնս հարցնել անանկ անուշութեամբ մը՝ որ կարծես մտերիմ մէկ բարեկամս եղած ըլլար: Պահ մը փորձուեցայ ինքզինքս աշխարհի է'ն լուսաւորեալ և քաղաքակիրթ երկրին մէջ կարծել: Վերջը տուին հանեց և սիկարէթ մը հրամցուց, զոր մերժեցի խորին շնորհակալութեամբ մը՝ յայտնելով թէ կեանքիս մէջ բնաւ ծխախոտ չեմ գործածած: Ապա ցաւ յայտնեց որ զիս կէս գիշերին անհանգիստ ընել ստիպուած են, յայտնելով թէ կարգ մը օրինական ձեւակերպութիւններու կատարման անհրաժեշտութիւնն հարկադրած է զիրենք այդ նեղութիւնը պատճառել ինձ, որուն համար կը յուսայ թէ ներողամիտ պիտի գտնուիմ ևն. և յոյս յայտնեց թէ այդ գիշերուան հարցումներուն եթէ ճշգրութեամբ պատասխանեմ՝ վերջին օրը պիտի ըլլայ բանտի կեանքիս և հետեւեալ օրն ազատ պիտի ըլլամ երթալու ուր որ ուզեմ: Այս մասին երդմամբ ապահովուցի Իսմայիլ է-

ֆէնտին թէ՛ իմ պատասխաններս միայն և միայն ճշգրտութիւններ պիտի ըլլան և թէ ո'ր և է պատճառ մը չի կայ որ ստեմ:

Իսմայիլ էֆէնտին՝ արձանագրութեան համար պէտք եղած թուղթն իր առջև դնելով՝ սկսաւ իր հարցումները.

— Ի՞նչ է անունդ, մականունդ, ծննդավայրդ, տարիքդ, արհեստդ, հայր, մայր, եղբայր, քոյր ունի՞ս, ե՞րբ և ինչո՞ւ համար պանդխտեցար, անցագրով թէ փախստական պանդխտեցար, ո՞ւր և ի՞նչ գործով պանդխտեցար, ե՞րբ և ի՞նչ գործով Ամերիկա գացիր, անցագրով թէ փախստական գացիր, հոն ո՞ր քաղաքը, ո՞ր փողոցը, թիւ քանի՞ տունը բնակեցար, սենեկակից ունէ՞իր, բնակած քաղաքիդ հայերու հաւանական թիւն ի՞նչ էր, ինչո՞ւ Ամերիկայէն մեկնեցար, ո՞ր ճամբով, ի՞նչ նաւով և եւրոպայի ո՞ր քաղաքներն հանդիպելով եզրպատու գացիր, ո՞ւր և ո՞րքան ատեն մնացիր հոն:

Այս հարցումներուն իմ դիրքս չի վտանգելու չափով ճշգրութեամբ պատասխանեցի, որմէ յետոյ թուրք պաշտօնեան սկսաւ հետեւեալ հարցումներն ընել.

— Պոլսոյ մէջ պատահած խռովութեան ատեն Պոլսոյ ո՞ր թաղը կը բնակէիր:

— Կը ներէք, պէ՛յ, արդեօք ասկէ առաջ տուած պատասխաններս սխալ ըմբռնած և սխալ արձանագրուած էք, քանզի ըսի արդէն թէ Պոլիսէն մեկնած եմ 1890ին, մինչդեռ խռովութիւնները պատահած են այդ թուականէն 5-6 տարի վերջը:

— Հա՛, այդպէս ըսիք, հէ՛, կ'երևի թէ սխալեցայ, — և ակնարկ մը նետելով կատարուած արձանագրութեան վրայ — այո՛, այո՛, շիտակ արձանագրած եմ, դուք այն ատեն Պոլիս եղած չէք: Այս վերջերս արտասահմանէն եկող հայոց մեծագոյն մասը Պոլսոյ դէպքերու ժամանակուան փախստականներն ըլլալուն համար էր որ սխալեցայ, կը ներէք այս առթիւ:

— Քա՛ւ լիցի, պէ՛յ, ներելու բան չի կայ, իմ փափաքս է որ ամէն ինչ ճիշդ ըլլայ և սխալմունք տեղի չունենայ, եթէ ոչ դուք ազատ էք կրկնելու ո՛րէէ հարցում քանի անգամ որ ուզէք:

— Ուրախ եմ, ըսաւ Իսմայիլ էֆէնտին, ձեր ճշմարտութեան բծախնդիր գտնուելուն, ու եթէ շարունակէք այս ճշմարտութիւնը, կրնաք ապահով ըլլալ որ վաղն այլևս հոս չպիտի գտնուիք ու ազատ պիտի ըլլաք ձեր ուղած տեղն երթալ, իսկ հակառակ պարագային եթէ վերապահումներ դնէք ձեր պատասխաններուն մէջ, այն ատեն պիտի ստիպուինք զձեզ ձեր ծննդավայրը զրկել:

— Այդ մասին մազի չափ տարակոյս մի ունենաք, պէ՛յ:

— Ըսիք թէ դէպքերու ժամանակ Ամերիկա էիք, այնպէս չէ՞:

— Այո՛, էֆէնտի:

— Այն ատեն Պոլիսէն փախչող հայերէն քանի՞ հոգի Ամերիկա եկան:

— Չորս հարիւր հոգիի չափ:

— Այդ չորս հարիւրէն քանի՞ հատը Քոմիթէի անդամ էին:

— Ո՛ւսկից կրնամ գիտնալ այդ բանը:

— Քանի որ Ամերիկա եկած ըլլալնին գիտէք և քանի հոգի ըլլալն ալ գիտէք՝ պարզ է որ անոնց քանի հատը քոմիթաճի ըլլալնին ալ պիտի գիտնաք:

— Ամերիկա եկած ըլլալնին և քանի անձ ըլլալնին ամբողջ ժողովուրդը գիտէր արդէն, քանզի բոլոր թերթերը գրեցին թէ Պոլսոյ մէջ խռովութիւն ծագած է, և շատ հայեր դուրս են փախչեր և անոնցմէ չորս հարիւր հատն Ամերիկայ եկած են: Սակայն անոնց քոմիթաճի ըլլալուն կամ չըլլալուն մասին բնաւ բան մը չի գրուեցաւ, և իրենք ալ չէին յայտներ թէ իրենք քոմիթաճի եղած են:

— Այդ լուրերն ո՞ր լրագիրները կը գրէին:

— Ամերիկացոց լրագիրները:

— Դուն անգլիերէն կարդալ գիտե՞ս:

— Ո՛չ:

— Հապա ո՛ւսկից գիտես թէ ատանկ լուրեր կը պարունակէին լրագիրները:

— Անգլիերէն գիացող մեր բարեկամները կը կարդային և մեզի ալ բերանացի կը պատմէին:

— Այդ փախստականներէն ո՛րէէ մէկը տեսա՞ր:

— Այո՛, մէկ երկու հատ մեր գտնուած քաղաքն եկած էին:

— Ի՞նչ կը պատմէին անոնք:

— Ո՛րն իր տեսածը կը պատմէր, ո՛րն իր լսածը՝ Պոլսոյ մէջ պատահածներու մասին, թէ ի՛նչպէս մաս մը հայեր պանքան մտեր և ռուսը նետեր են, և իսլամներն ալ բարկանալով սկսեր են հայերուն վրայ յարձակիլ, ջարդել, և թէ ով որ կրցեր է փախեր է ևլն:

— Ըսել է դուք դուրսն իմացաք որ Պոլիսն անատահով և խռոնակ վիճակի մը մէջ է հայերու համար:

— Անչո՛ւշտ, իմացանք:

— Ուրեմն ի՞նչ վստահութեամբ ապահով երկիրը թողուցիր ու Պոլիս գալ ուզեցիր:

— Մեր Պատրիարք էֆէնտին ամէն կողմ նամակ գրեց և յայտնեց թէ բոլոր յանցաւորները պատժուած են, և խաղաղութիւնը կատարեալ է, և թէ ամէն հաւատարիմ անձ ազատօրէն կրնայ հայրենիք դառնալ և ապահովութիւն վայելել Օսմանեան կառավարութեան հովանիին տակ. մենք այլևս ո՛րէէ կասկած մը չունինք չի վերադառնալու:

— Ըսել է դուք կը խոստանաք կատարեալ հաւատարիմ մնալ տէրութեան, և երբէք մտիկ պիտի չընէք քոմիթաճիներու խռովարար թելադրութիւններուն:

— Պէ՛յ, ալ ի՞նչ պատճառ կայ հաւատարմութենէ շեղելու քանի որ մեր կառավարութիւնը կը խոստանայ

մեզի ամէն ապահովութիւն և բարօրութիւն, և քանի որ մեր Պատրիարք էֆէնտին ալ նոյն բանը կը հաստատէ, ալ յիմարութիւն չէ՞ հաւատարմութեան ճամբէն ելլել. և միթէ հիմա՞ ալ քօմիթաճի կայ. կարելի՞ բան է որ մեր պատրիարք էֆէնտին սուտ խօսի. անիկա բոլոր հայերուս իմացուց որ ամէն բան վերջացած է եւ կառավարութիւնը շատ բարիքներ պիտի ընէ հայ հպատակներուն:

— Անշո՛ւշտ, անշո՛ւշտ, կառավարութիւնն երբէք իր հպատակներուն գէշը չուզեր, քանզի անոնք իր զաւակները կը համարուին, և կարելի՞ բան է որ հայր մը իր զաւակաց գէշն ուզէ: Երանի թէ ամէն հայ այժմեան Պատրիարք էֆէնտինն պէս ըլլար, այն ատեն այս երկիրը դրախտի պէս պիտի ըլլար հայերուդ համար, դժբաղդաբար, այս վերջին տարիներու մէջ կարգ մը խռովարարներ մէջտեղ ելան և փորձեցին հայ ազգն իր հաւատարմութեան ճամբէն հանել: Ուրախ եմ որ չի յաջողեցան:

— Անշուշտ չեն յաջողիր: Քանի որ կառավարութիւնն ամէն կերպով խոստացեր է իր ժողովուրդին ապահովութիւն և դուք ալ կ'ըսէք թէ շատ բարիք պիտի ընէ՝ ալ ազգը խեղճ է որ բարիքը թողու և չարիքին ետևէն երթայ:

— Կը հաճի՞ք ըսել թէ ո՞ր ճամբով գացիք Աղէքսանդրիա:

- Մարսէյլի վրայով:
- Լոնտոն չի հանդիպեցա՞ր:
- Ո՛չ, Փրանսական նաւով ուղղակի Հավըր ելայ, անկից ալ Մարսէյլի վրայով ուղղակի Եգիպտոս գացի:
- Մարսէյլի մէջ հայ կը ճանչնա՞ս:
- Ո՛չ:
- Ո՞րքան ատեն Աղէքսանդրիա մնացիր:
- Մէկ ամիսի չափ:
- Այնտեղ ծանօթ մէկը ունի՞ս:

- Ո՛չ:
- Ո՞ւր կը բնակէիր:
- Հայոց եկեղեցւոյ սենեակներէն մէկուն մէջ:
- Ո՞ր սրճարանը կը յաճախէիր ցորեկները:
- Եկեղեցւոյ մօտ Իտալական սրճարանը:
- Հոն ուրիշ հայեր կը յաճախէի՞ն:
- Այո՛:
- Ո՞վ էին հոն յաճախող հայերը:
- Անձամբ չէի ճանչնար, միայն դէմքերէն և իրենց հայերէն խօսելէն կը գիտնայի որ հայեր են:
- Կարգալ գրեւ գիտես, այնպէս չէ՞:
- Այո՛, քիչ մը գիտեմ:
- Աղէքսանդրիոյ սրճարաններուն մէջ հայերէն ի՞նչ լրագիր կը կարդայիր:
- Հայերէն լրագրի չեմ հանդիպած այնտեղ:
- Դուն խոստացար որ ճշմարտութիւնը միայն պիտի խօսիս:
- Ապահով եղիր, պէ՛յ, որ տուած պատասխաններս միայն ու միայն ճշմարտութիւններ են, ու պիտի ըլլան ասկէ վերջն ալ:
- Ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ սրճարանի մէջ հայերէն լրագիր չես տեսած և չես կարդացած. հոն Պոլսոյ նման չէ՛, այնտեղ բոլոր սրճարաններու սեղաններուն վրայ լեցուն «Հնչակ» և «Դրօշակ» կայ: Ամէն մարդ կ'երթայ ազատօրէն կը կարդայ: Ես ինքս Եգիպտոս եղած եմ, և անձամբ տեսած եմ որ բոլոր հայերը սրճարաններու մէջ «Հնչակ» և «Դրօշակ» կը կարդան: Ինչո՞ւ համար դուն կ'ուրանաս:
- Հաւանական է, պէ՛յ, որ ձեր ըսածին նման լեցուն եղած ըլլայ այդ թերթերէն, բայց հաւատացէք որ ես չեմ հանդիպած, կամ այն է որ իմ յաճախած սրճարանիս մէջ չի կայ եղեր, և կամ ես հետաքրքիր չըլլալուս համար չեմ տեսած: Եթէ ոչ ի՞նչ պատճառ կայ որ տեսնել կամ չի տեսնելս պահեմ:

54152-66

- Անշուշտ եկեղեցի կ'երթայիր :
- Այո՛, շատ անգամ :
- Այնտեղ, եկեղեցիին բակը, լրագիր չէին ծախեր բարձրաձայն պոռալով :
- Այո՛, երբեմն կը ծախէին . բայց որքան որ կը յիշեմ, այդ ծախածնին ո՛չ «Հնչակ» էր և ո՛չ ալ «Դրօշակ» :
- Հապա ի՞նչ թերթ էր ծախածնին :
- Վստահօրէն չեմ յիշեր թերթին անունը, կամ «Արեւելք» էր, կամ ասոր մօտ անուն մը :
- Բայց թէ եկեղեցի կ'երթայիք այնպէս չէ՞ :
- Այո՛ :
- Ուրեմն Լեոն էֆ . Մկրտիչեանը մօտէն կը ճանչնար :
- Ո՞վ է այդ մարդը, պէ՛յ :
- Պոլսեցի Լ . էֆ . Մկրտիչեանը չե՞ս ճանչնար :
- Ատանկ անուն մը չեմ յիշեր :
- Մի՛ ստեր, Եգիպտոսէն եկող հայերը բոլորն ալ կը ճանչնան, ի՞նչպէս կըլլայ որ դուն չես ճանչնար :
- Քա՛ւ լիցի, պէ՛յ, որ երբէք ստամ ըլլամ : Ես միայն մէկ ամիս մնացի հոն, և ի՞նչպէս կը սպասէք որ հիւանդ, պանդուխտ գաւառացի մը մօտէն ծանօթ եղած ըլլայ Պոլսեցի էֆէնտի մը :
- Կարելի բան չէ որ մէկը ամիս մը եկեղեցին կեցած ըլլայ, և Լեոն էֆէնտին չի ճանչնայ :
- Ինչո՞ւ, պէ՛յ, ատիկա ի՞նչ տեսակ մարդ է որ՝ ամէն հայ պէտք է անպատճառ ճանչցայ ըլլայ զայն :
- Միջահասակ, խիստ նիհար կազմով, բարակ երկայն երեսներով, թուխ աչքերով, երեսի երկու կողմէն ածիլուած, իսկ մէջտեղը սրածայր մօրուս մը թողուցած, առատ պիսերով և եւրոպական գլխարկով մարդ մըն է :
- Պէ՛յ, Եգիպտոսի հայերու մեծագոյն մասը ձեր նկարագրածի ձևով մօրուս ունին և գլխարկ կը դնեն, անանկ որ ինծի համար անկարելի է վստահօրէն ըսել թէ՛ ձեր ակնարկած Լեոն էֆէնտին երբէք տեսած եմ

- թէ ոչ . եթէ դէմքը տեսնեմ այն ատեն միայն կրնամ ըսել թէ այդ անձին ո՛ր է տեղ հանդիպած եմ թէ ոչ :
- Ձեմ համոզուիր՝ որ դուք Լեոն էֆէնտին որոշապէս ճանչցած չըլլաք, ձեր այս ուրացումը կասկածի կ'ենթարկէ ձեր ճշմարտախօսութիւնը, որուն համար նախապէս երգում ըրիք :
- Ես ի՞նչ պատճառ ունիմ ճանչցած մարդս ձեզմէ պահելու, պէ՛յ :
- Կարելի բան չէ որ մէկը Աղէքսանդրիոյ եկեղեցին յաճախ երթայ, և նոյն եկեղեցւոյ Թաղական Խորհրդոյ քարտուղարը չի ճանչնայ : Ես չեմ կրնար այս բանին համոզուիլ :
- Ապահով եղիք, պէ՛յ, որ մազի չափ ուրացում չի կայ պատասխաններուս մէջ :
- Իսմայիլ էֆէնտին՝ որ շատ քաղաքավարութեամբ կը կատարէր իր հարցութիւնները՝ սկսաւ նեղուիլ ու բարկութեան նշաններ ցոյց տալ, և յարեց .
- Աստուծոյ սիրուն՝ զիս մի յոգնեցներ, շիտա՛կն ըսէ : Լեոն էֆէնտին ճանչնալուդ մէջ քեզի ո՛ր է քնաս մը չի կայ, միայն կ'ուզեմ որ ճշմարտութիւնը խօսիս : Լեոն էֆէնտին ոչ միայն Աղէքսանդրիոյ Թաղական Խորհրդոյ քարտուղար է, այլ նաև «Հնչակ» ընկերութեան «Պաշ-Քօմիթա»ի անդամ է, և տեղւոյն մէջ խիստ հանրածանօթ :
- Ծառ կը ցաւիմ որ կը յոգնիք, բայց ինծի համար անկարելի է տեսած կամ չտեսած ըլլալս յիշել, մինչև որ անձը չի տեսնեմ :
- Ուրիշ մէկն հարցնեմ :
- Հրամմեցէ՛ք :
- Արփիար էֆէնտի Արփիարեանը կը ճանչնա՞ք :
- Ատանկ անուն մը չեմ յիշեր, պէ՛յ :
- Այս ըսած անձս Լօնտօն կը մնայ : Ա՛ն ալ Լեոն էֆէնտիի հետ «Հնչակ շիրքէդ»ի «Պաշ-Քօմիթա»ին անդամ է : Երբեմն Եգիպտոս կ'երթայ . հաւանական է որ

այս միջոցիս, ան ալ Աղէքսանդրիա եկած ըլլայ: Բոլոր հայերը կը ճանչնան զինքը:

— Ես չեմ ճանչնար ատանկ անձ մը:

— Ինքը՝ միջհասակ, ցրուեալ ճերմակախառն մօրուսով, երկայն չսանտրուած մազերով, գլուխը վար հակած մարդ մըն է:

— Չեմ յիշեր ատանկ մէկը, պէ՛յ, պէտք է զինքը տեսնեմ որ կարենամ ըսել թէ՛ երբէք հանդիպած եմ իրեն թէ ոչ:

Իմայիլ էֆէնտին վերջացուց իր հարցաքննութիւնը և եղած արձանագրութիւնն ստորագրել տալով զիս բանտ վերադարձուց, առանց ըսելու թէ՛ ի՞նչ անօրինութիւն պիտի ըլլար ինձի համար:

Բարեկամս, որուն դիմեր էի խնդրելով որ՝ իր արջը պաշտպանութիւնը հայցէ, ամէն օր կուգար բանտըն այցելութեան: Իմացայ որ՝ իր էֆէնտի կողմէն երկու նամակ բերած է ոստիկանական նախարար Շէֆիզ պէյին, իմ Պոլիս մնալու արտօնութիւնը խնդրող, որոնց շարունակ կը պատասխանեն եղեր թէ՛ հեռագրած են Ամերիկա, Թրքական հիւպատոսներուն, որ պէտք եղած քննութիւնը կատարեն ստուգելու համար թէ՛ ես Ամերիկայի մէջ ո՛ր և է յեղափոխական խումբի կը պաականի՞մ եղեր, թէ ոչ: Այդ տեղեկութիւններն հասնելէ յետոյ միայն իմ մասին վերջնական վճիռ մը պիտի կրնան տալ:

Ամէն օր միւսնոյն պատասխանը. «Ամերիկայէն դեռ պատասխան չեկա»: Այսպէս մնացինք երեք շաբաթ, ցուրտ և աղտոտ բանտին մէջ:

Առտու մը՝ մեր սենեակին մէջ բանտարկուած հայրենակից երիտասարդ մը դուրսի բակն ելլելով երբ վերադարձաւ, ըսաւ. «Ճիշդ հիմա ձեր գիւղէն նոր եկող ինն հոգի բանտ բերին. անոնցմէ ութը չափահասները բանտին միւս կողմը տարին, իսկ մէկը որ 15 տարեկան

պատանի մըն էր բերին ճիշդ մեր քովի սենեակը անչափահասներու յատկացուած տեղը փակեցին»:

Անչափահասներու սենեակի դռնապանը՝ ճերմակ մօրուոք ծեր քիւրտ մըն էր, որ միշտ կը սպասէր սենեակի դրան դուրսի կողմը. իսկոյն այդ լուրն առնելուս պէս վաղեցի հոն, պզտիկներու բանտին դուռը և բանալիքի ծակէն պոռացի, թէ «Ք. դաւառէն ճիշդ հիմա եկող պատանին ո՛վ որ է, թող դրան ետև գայ»: Հոն բանտարկուած շատ մը պատանիներու մէջէն մէկն եկաւ, որուն դէմքը չէի կրնար տեսնել բանալիի ծակէն, քանզի սենեակը բաւական մութ էր:

— Դո՞ւն ես Ք. էն նոր եկող տղան, հարցուցի:

— Այո՛, պատասխանեց:

— Ո՞ր գիւղէն ես:

— Խ. գիւղէն եմ:

— Ի՞նչ է անունդ:

— Բ. է:

Անունը տալուն պէս յանկարծակիի եկայ, քանզի մեր գիւղին մէջ եղբորմէս զատ ո՛ր և է մէկը չի կար Բ. անունով: Շարունակեցի հարցումներս:

— Ի՞նչ է հօրդ անունը:

— Խ. է:

— Ի՞նչ է մօրդ անունը:

— Ճ. է:

— Ուրիշ եղբայր ունի՞ս:

— Այո՛:

— Ի՞նչ է անունը:

— Կ. է:

— Ո՞ւր է եղբայրդ:

— Ամերիկա է:

— Քեզ ո՛վ զրկեց Պոլիս:

— Մայրս զրկեց:

— Ինչո՞ւ համար զրկեց:

— Շատ նեղութիւն և պարտք ունէինք, զրկեց որ դրամ չահիւմ և պարտքերը վճարեմ:

— Ինչո՞ւ, եղբայրդ Ամերիկայէն դրամ չէ՞ր զրկեր որ մայրդ քեզ Պոլիս զրկեց:

— Թէև եղբայրս շատ անգամ դրամ կը զրկէր, բայց անոր զրկածը չի բաւեց մեզ պարտքէ ազատելու: Ատոր համար մայրս զիս ալ զրկեց պանդխտութեան:

Ա՛լ բնաւ տարակոյս չմնաց որ այդ պատանին նոյն ինքն եղբայրս էր, որ չորս տարեկան էր երբ որ ես հայրենիքէն պանդխտած էի: Բայց այդ եղբայրս մինակ մխիթարութիւնն էր իր ծնողացը, որոնք շարունակ ազդի արցունքներով ինծի նամակ կը գրէին և կը պաղատէին որ հայրենիք վերադառնամ, քանզի ալ չէին կըրնար տոկալ իմ կարօտիս: Նիւթական վիճակինն ալ այննար քան գէշ չէր որ՝ իրենց մէկ հատիկ ՆՏ տարեկան զաւակն ատանկ վտանգաւոր պարագաներու մէջ պանդխտութեան զրկէին: Մինչդեռ մէկ կողմէն շարունակ զիս համոզել կը ջանային իրենց նամակներով թէ՛ նիւթական վիճակինն շատ լաւ է, աւելորդ էր այլևս Ամերիկա մնալ:

Պէտք եղած բոլոր հարցումներն ուղղելէս յետոյ, երբ ապահով եղայ որ նոյն ինքն հարազատ եղբայրս է, այլևս չդիմացայ ինքզինքս ծածկել իրմէն, և ըսի.

— Գիտե՞ս, ես քու եղբայրդ Կ.ն եմ:

— Ա՛խ, եղբայրս դո՞ւն ես, յարեց ներսէն:

— Այո՛, ես եմ քու Ամերիկայ եղող եղբայրդ, եւ երեք շաբաթ է որ հոս բանտը կը գտնուիմ:

— Ի՞նչ պիտի ընեն քեզի համար:

— Տակաւին չեմ գիտեր, կամ Պոլիս կենալ պիտի արտօնեն կամ հայրենիք պիտի աքսորեն:

Դռնապանը, որ բարի ծերուկ քիւրս մըն էր, երկու զուրուշնոց մը ձեռացը մէջ սահեցնելուս պէս, հաճեցաւ դուռը բանալ, երբ յայտնեցի թէ ներսի ար-

դան իմ եղբայրս է, 11 տարիէ բաժնուած ենք, և հիմա բանտին մէջ զիրար կը գտնենք:

Ներս մտայ, տեսայ հետս խօսող պատանին, և փոխանակ իսկոյն պլլուելու, համբուրելու և կուրծքիս սեղմելու եղբայրս, որ անհունօրէն կը սիրէի, զարմացմամբ մը սկսայ երեսը նայիլ, որուն դիմագիծը բնաւ նմանութիւն չունէր մեր դիմագծին, թէև 11 տարի էր որ տեսած չէի, ու կրնար բոլորովին փոխուած ըլլալ: Միևնոյն անտարբերութիւնը պատեց նաև պատանին, ան ալ հարազատ եղբոր մը խանդաղատանօք չի վերաբերուեցաւ ինծի: Այսպէս վայրկեան մը շփոթ վիճակի մէջ տեսակ մը ապուշ կտրած իրարու երես նայելէն յետոյ՝ պատանին ձեռքէս բռնեց քաշեց տարաւ սենեկին մէկ անկիւնը, և պարզեց գաղտնիքը՝ որ վայրկեան մը առաջ այնքան վրդոված էր զիս:

«Ես — ըսաւ պատանին — եղբայրդ Բ.ը չեմ, այլ ձեր գրացի Մ.ն եմ. զիս Պոլիսէն հայրենիք աքսորեցին անգամ մը, հոն գիւղի մէջ ապրուստի ճար չունէի՝ շատ թշուառ եղայ, կ'ուզէի կրկին պանդխտել: Բայց անգամ մը աքսոր գացած անձի մը ո՛ր և է տեղ երթալու համար անցագիր չէին տար, ես ալ թշուառութեանէ չի մեռնելու համար ստիպուեցայ կեղծիքի դիմել, և առանց եղբորդ յայտնելու՝ իր անունը վրաս առնել եւ իր անունով անցագիր հանել տալ: Ահա՛, այս է պատճառն որ ամէն հարցումի եղբորդ անունով և մականունով կը պատասխանեմ»: Երբ այս պատմութիւնը վերջացուց, ըսաւ.

— Կը խնդրեմ որ քեզ հարցաքննած ատենին չի յայտնես որ ես եղբայրդ չեմ:

— Չէ՛, չէ՛, ապահով եղիր այդ կողմէն, միայն շիփակն ըսէ՛, քովդ դրամ ունի՞ս ծախսելու:

— Ո՛չ, մէկ փարայ չէ մնացեր քովս:

— Ա՛ռ այս մէկ-երկու զուրուշը, մինչև որ ինծի կրկին դրամ գայ: Կրկին կուտամ, ըսելով բաժնուեցայ:

Հետևեալ օրը՝ երբ բարեկամս կրկին ոստիկանա-տուն դիմելով՝ կը խնդրէ որ ...եան էֆէնտիի՝ զրկած նամակներու պատասխանը տան, իմ ազատ արձակուե-լուս մասին, կը յայտնեն թէ՛ ինձ համար վճռուած է հայրենիք աքսորել: Ատոր վրայ բարեկամս կրկին դի-մելով իր տիրոջը, պաղատագին կը խնդրէ որ զօրաւոր միջամտութիւն մը ընէ ինձ համար: Յայտնելով թէ՛ իր զրկած նամակներուն առանց կարևորութիւն ընծայելու՝ վճռած են աքսոր զրկել, և թէ ինքն ապահով է, որ ես կէս ճամբան պիտի մեռնիմ, այդ կէս առողջ վիճակովս եթէ աքսոր երթամ:

...եան էֆէնտին իր արժանապատուութիւնը վի-րաւորուած կը զգայ, որ իրմէն ստորագաս թուրք պաշ-տօնեաները իր նամակներուն կարևորութիւն չի տալու չափ յանդգնութիւն ունեցեր են. ինքը Սուլթանի սի-րելին ըլլայ, և Բարձրագոյն Դրան մէջ կարևոր դեր ու պաշտօն ունենայ, անդին պարզ ոստիկանութիւն մը յանդգնի իր մէկ աննշան փափաքին գոհացում չի տալ: Բայց ի՞նչ օգուտ որ մէկ պարագայ մը կ'արգելէ եղեր գինքն որ ուղղակի տէր կանգնի ինծի. այն ալ եզրիպ-տոս հանդիպելուս պարագան է:

— Եթէ, կ'ըսէ ...եան էֆէնտի, բարեկամդ Ամե-րիկայէն ուղղակի Պոլիս գար, ես անիկա Ղալաթիոյ քա-րափէն իսկ կ'ազատէի, առանց թողելու որ ոստիկանա-տուն տանին. բայց իր եզրիպտոս երթալու պարագան գինքը կասկածելի կ'ընծայէ: Ես նոյն իսկ պիտի ըսէի որ դուն ժամանակ մը հեռու կենաս մինչև կառավա-րութիւնն ստուգէ որ այդ բարեկամդ ո'ւ է յարաբե-րութիւնն ունեցած չէ դուրսի յեղափոխականներուն հետ. հակառակ պարագային՝ թէ՛ իմ վարկս կը կտորի կառավարութեան առջև, և թէ քու գլուխդ պիտի ցա-ւի ապագային:

Բարեկամս կը կրկնապատկէ իր աղերսանքը եւ կը խնդրէ որ կարելի եղած ջանքը չի խնայէ զիս աքսորէ

ազատելու, յայտնելով թէ ինքը կատարեալ վստահու-թիւն ունի իմ վրայ և թէ ո'ւ է պարագայի՝ իրենց վար-կը կտարելու գիրքի մէջ չպիտի գտնուիմ:

...եան էֆէնտի չի կրնար տեղի չի տալ իր ծառա-յի թախանձանքներուն, քանզի շատ վստահաւոր պա-րագաներու մէջ, անիկա անձուէր կերպով, իր կեան-քի գնովը՝ պաշտպանած էր ...եան էֆէնտիի կեանքը, ուր որ կ'երթար անիկա հեան էր, պինեալ: Յեղափո-խականներու վրէժխնդրութիւնն իրեն դէմ գրգռելու չափ տէր և պաշտպան կանգնած էր իր տիրոջը, և այ-ժըմ բարեկամի մը պաշտպանութեան խնդիրը շատ չըն-չին փոխարինութիւն մըն էր որ կ'ակնկալէր տիրոջմէն:

Բանտարկութեանս քսաներորդ օրն էր՝ երբ կան-չըւեցայ կրկին նախարար Շէֆիզ պէյի ներկայութեան: Անոր քովը նստած էր հսկայ, գեր և ձերմակ մօրուսա-ւոր պատկառելի մարդ մը, որու դէմքէն յայտնի էր որ հայ մըն էր: Իսկոյն գուշակեցի որ մեր պաշտպան հայ էֆէնտին ըլլալու է նոր դէմքը:

— Դո՞ւն ես մեր Պետրոսի բարեկամ կ'ը, հարցուց նոր մարդը:

— Այո՛, էֆէնտի՛:

— Գիտե՞ս ես ...եան էֆէնտին եմ, կ'ուզեմ զիտ-նալ թէ ի՞նչ է քու բարեկամական կապդ մեր Պետրո-սի հետ:

— Ո՛ւ է ազգականական կամ խնամխական կապ չունինք ձեր Պետրոսին հետ, բայց մանկութենէ ի վեր միասին մեծցած, միասին դպրոց գացած և միասին պանդխտած ըլլալով՝ իրարու եղբօր պէս եղած ենք:

— Պոլի՞ս կենալ կ'ուզես:

— Այո՛, եթէ նազր պէյը շնորհք ընէ:

— Ի՞նչ պիտի ընես Պոլսոյ մէջ:

— Ժամանակ մը առողջանալուս հօգ պիտի տանիմ, և ապա զբաղում մը պիտի գտնեմ ապրելու և ծնողացս օգնելու միջոց ունենալու համար:

Այս քանի մը հարցումներէն յետոյ՝ զորս հայ է-
ֆէնտին ուղղեց ինծի թուրքերէն լեզուով, Շէֆիզ պէ-
յի հետ անլուրի ձայնով քանի մը վայրկեան խորհրդակ-
ցութիւն կատարեցին: Քանի մը վայրկեան վերջ, Շէ-
ֆիզ պէյ հրամայեց հոն կեցող պաշտօնեային որ զիս
տանին օրինական երաշխաւորութիւն առնեն և ազատ
թողուն Պոլսոյ մէջ:

Շէֆիզ պէյին և հայ էֆէնտիին պատշաճաւոր շը-
նորհակալութիւնը յայտնելով՝ հետևեցանք ոստիկանին,
որ տարաւ մեզ վանդակապատ տեղ մը փակեց և հոն
կեցող պաշտօնեային յայտնեց նախարարի հրամանը, ու
մեկնեցաւ:

Երկու ժամ սպասեցինք այդ տեղ: Չայն-ձուն հանող
չի կար: Տեղւոյն պաշտօնեային կը հարցնեմ. «էֆէնտի»,
զիս ե՞րբ երաշխաւորութեան պիտի ղրկես»: Կը պա-
տասխանէ թէ՛ «Ոստիկան չի կայ հիմա, երբ ոստիկան
ուռնենամ՝ պիտի ղրկեմ»: Թուրք պաշտօնեայի այս պա-
տասխանը խիստ տարօրինակ թուեցաւ ինձ, քանզի կը
տեսնէի որ հոն պարապ ոստիկանները կը վխտային, ու
ականջովս կ'իմանայի որ ոմանք կուգային և կը հարցը-
նէին ալ թէ՛ «Գործ մը կա՞յ ընելու», մինչդեռ միշտ
իմ թախանձանացս «Ոստիկան չունիմ», կը պատասխա-
նէր: Վերջապէս համբերութիւնս հատաւ:

— Ի՞նչ ըսել է որ նազր պէյը զիս ազատ արձա-
կելու հրամանը տալէն յետոյ, դուք զիս այստեղ ժա-
մերով կը սպասցունէք, կ'ըսեմ թուրք պաշտօնեային:

— Է՛հ, հոգիդ չեւա՛ւ, կը պատասխանէ պաշտօն-
եան, քիչ մը սպասէ՛:

Այդ միջոցին քովէս կ'անցնի զիս Շէֆիզ պէյի քո-
վէն բերող ոստիկանը, և տեսնելով որ տակաւին հոն
կը սպասեմ զարմանք կը յայտնէ ըսելով. «Դեռ հո՞ս ես»
ու տեղւոյն պաշտօնեային կը յայտնէ թէ ասիկա ... եան
էֆէնտիին պաշտպանեալն է, ուստի պէտք է լաւագոյն
կերպով վարուիլ հետը:

... եան էֆէնտիի անունն իմանալուն պէս թուրք
պաշտօնեային փութկոտութիւնը կը բռնէ, բայց չուզեր
ալ որ իր թաքուն նպատակին շի հասած իմ օձիքս ձը-
գէ՛, և չուզելով որ ... եան էֆէնտիի մարդն աւելի եր-
կար սպասեցնէ, կ'որոշէ ուղղակի կերպով յայտնել զիս
սպասցնելուն պատճառը:

Քսան օրուան բանտարկութիւնն այնքան ծանր ե-
կած չէր ինծի, որքան ազատ արձակուելու վճիռը սոր-
ւելէն յետոյ այդ երրորդական թուրք պաշտօնեային
կողմէ 4-5 ժամ վանդակի մէջ վար դրուիլս:

Որքան որ համբերութիւնս հատած էր, նոյնպէս
սպառած ըլլալ կը թուէր թուրք պաշտօնեային համ-
բերութիւնն ալ, և ահա ճարահատեալ կռնակն ինծի
դարձնելով ոտքի կրունկովը կոխեց իմ ոտքիս մատնե-
րուն վրայ, և ձեռքն ետեւը բերելով սկսաւ մատներն
իրար քսել:

Սնդիրը պարզուեցաւ, ա՛լ որոշ հասկցանք որ ան
ալ «բարև» կ'ուզէ եղեր:

Կէս մէծիտնոց մը դրինք ձեռքին մէջ, ու այդ
օրհնեալ արծաթն ամէն խոշընդոտ հարթեց: Անմիջա-
պէս ոստիկան մը հրաւիրելով պատուիրեց թէ՛ «Այս
աղան Բերաի ոստիկանատունը տար և ըսէ որ նազր պէ-
յի հրամանն է որ երաշխաւոր առնելով ազատ թողուն.
չի մոռնաս յայտնել որ այս աղան ... եան էֆէնտիին
մարդն է, ուստի անոր համեմատ թող վարուիլ հետը»:

Կը հասնինք Բերա՝ «Կալաթա Սէրայի» կոչուած ոս-
տիկանատունը, ուսկից ոստիկաններ կը ղրկեն ծանօթ
բարեկամներս հրաւիրելու որ ինձ համար երաշխաւոր
ըլլան: Կուգան մէկէ աւելի ազգականներ և կը յայտ-
նեն թէ պատրաստ են ամէն կերպով ինձ երաշխաւոր
ըլլալու: Բայց տեղւոյն մեծաւորը՝ մէկին կ'առարկէ թէ
«Դուք Պոլսոյ մէջ ընտանիք չունիք, ձեր երաշխաւո-
րութիւնն անընդունելի է», ուրիշի մը համար կ'առար-
կէ թէ՛ «Դուք Պոլսոյ մէջ անշարժ կալուածք չունիք»,

և այսպէս իւրաքանչիւրին մէկ-մէկ պատճառ գտնելով
յը մերժէ :

— Բայց, պէյ էֆէնտի', կ'ըսեմ, ես դաւառացի
պանդուխտ մըն եմ, հետևապէս իմ բոլոր ազգական-
ներս և բարեկամներս ալ պանդուխտներ են, ի՞նչպէս
կրնամ ընտանիքի և անշարժ կալուածքի տէր երաշխա-
ւոր գտնել :

— Ձեմ գիտեր, ո՛ւրեք կը գտնես, գտիր, օրէնքը
կը պահանջէ որ արտասահմանէն եկողի մը համար ե-
րաշխաւոր եղողը Պոլսոյ մէջ ընտանիքի և կալուածքի
տէր ըլլայ :

— Անշուշտ զիս մօտէն ճանչցող մէկն ալ ըլլալու
է, այնպէս չէ՞ :

— Անշուշտ, անշուշտ, քեզ շի ճանչցողն ի՞նչպէս
կրնայ երաշխաւորել քու անվնաս մէկն ըլլալը :

— Ինձի համար դժուար պիտի ըլլայ, պէյ, այդ
պայմանները լրացնող մէկը գտնել :

— Է՛հ ուրեմն, ուղղակի ետ դէպի «Պապը-Չապթիէն»
կ'երթաք, հոն ի՞նչ կը վճռեն, թո՛ղ վճռեն :

Վերջին փորձ մըն ալ ըրինք, ուրիշ քանի մը ծա-
նօթներ հրաւիրելով, բայց ասոնց ալ իւրաքանչիւրը
մերժելու պատճառ մը գտաւ, և բարկանալով յայտա-
բարեց թէ՛ «Աւելի երկար գլուխ չպիտի ցաւցնէ իմ
խնդրովս» և հրամայեց որ զիս տանին «Փարմաղալթին»
ի կարգին կեդրոնական ոստիկանատուն փոխադրուելու
համար :

— Քու դէմքէդ յայտնի է արդէն որ դուն բարի
պտուղ մը չես ու չպիտի կրնաս երաշխաւոր տալ ի՞նչ
ըսեմ . . . Եան էֆէնտիին որ ձեզի պէս մարդոց պաշտ-
պանութիւն կ'ընէ : Քու յարմար տեղդ բանտն է՝ հայ-
տէ՛, գնա՛ նոյիմ, ըսաւ թուրք պաշտօնեան և զիս դըր-
կեց նոյն պահականոցի բանտը :

Հոն բաւական սպասելէ յետոյ, այցելութեան եկաւ
ուրիշ բարեկամ մը, որ մօտէն շփու մ ունենալով թուրք

պաշտօնեաներու հետ, շատ լաւ ուսումնասիրած ըլլալ
կը թուէր անոնց հոգեբանութիւնը :

— Ինչո՞ւ քեզ վար դրած են հոս, հարցուց :

— Երաշխաւոր մը չգտնուելուն համար :

— Ի՞նչպէս, ազգականներդ չեկա՞ն երաշխաւորե-
լու :

— Բոլոր ծանօթներս գրեթէ եկան, բայց իւրաքան-
չիւրին մէկ-մէկ պատճառ գտնուելով մերժուեցան :

— Դուք մինչև հիմա չէք կրցած ըմբռնել մերժը-
ւելուն պատճառը, հիմա կ'ուզե՞ս որ ես անանկ մարդիկ
երաշխաւոր ընդունել տամ որ ո՛չ Պոլսոյ մէջ ընտանիք
կամ կալուածք ունին և ո՛չ իսկ քեզ կը ճանչնան :

— Ձիս այս նեղ տեղէն ազատէ՛ տէ, ի՞նչպէս կ'ու-
զես ա՛յնպէս կարգադրէ :

Ու բարեկամս վեր գնաց ուղղակի մեծաւորին քով,
և իմ ազատումս փութացնելու համար՝ փոխանակ լե-
զուն գործածելու, մատները գործածեց եօթն անգամ :
Եւ ահա՛ ամէն խոշնդոտ վերցաւ, վերէն հրաման եկաւ
որ փութով իմ գործս լրացնեն, և իրօք այս անգամ ե-
րաշխաւոր ըլլալու համար անանկ երկու հոգի եկան որ
կեանքիս մէջ ընաւ տեսած չէի : Եւ սակայն առանց ո՛ր-
և է դժուարութեան ընդունուեցան ասոնք : Քանզի
փրկանքն այլևս վճարուած էր :

Անցան քանի մը շաբաթներ, որ մը Ամերիկական
չէնքի մը դուռ բաղխելով ներս մտայ : Ծերունի Ամե-
րիկացի մը նստած սեղանին առջև կարդալով կը պարա-
րապէր իրեն յայտնեցի անունս և մականունս, այդ
քանը բաւեց, և իսկոյն դարակը քաշելով խոշոր պահա-
րան մը յանձնեց ինձի, որուն մէջ կը գտնուէր Ամե-
րիկեան քաղաքացիութեան թուղթս և անցագիրս : Ծը-
նորհակալութիւնս յայտնելով մեկնեցայ : Քանի մը օր
յետոյ յաջողեցայ տպարանի մը մէջ վիմագրութեան
գործ մը առնել, և սակայն զբաղում գտնելա շի բաւեց՝
զիս Սուլթանի անօթի ոստիկաններու ձեռքէն ազատ

պահել: Օր մը կուգան, «Ահա՛ դուն սենեակդ ուտիկանութեան շէս յայտնած», ըսելով կը նեղեն և «խայֆէ փարասի» մը կ'ակնկալեն. ուրիշ օր մը «գործի երթալուն և դառնալուն ճիշդ ժամանակներն արձանագրել տուած շէս» ըսելով կը նեղեն ու «խայֆէ փարասի» կ'ակնկալեն. ես ալ խոհեմութիւն կը սեպէի երբեմն-երբեմն իրենց «խայֆէ փարասի» տալով՝ օձիքս ազատ պահել, քան թէ Ամերիկեան քաղաքացի ըլլալս յայտնելով ինքզինքս երկրէն արտաքսելու վտանգին ենթարկել:

Ժամանակ մը վերջ երբ տպարանը ձգելով ճաշարանի մը գործին ձեռնարկեցինք, հոն ալ Սուլթանի ուտիկաններէն քանիները փութացին յաճախորդս ըլլալ, որոնք առաջին ամիսը միայն ճաշքին վճարելու սովորութիւնն ունին և յաջորդին պիտի սպասես մինչև որ իրենք կառավարութենէն ամսական առնեն: Ու մենք մինչև այսօր ամենայն համբերատարութեամբ կը սպասենք որ իրենց ամսականներն առնեն ու ճաշքիննին վճարեն:

Մեր Պոլիս հասնելէն ի վեր մէկ ու կէս տարի անցած էր: 1900ի Յունիս ամսուն մէջ էր, երբ օր մը ընտանեկան գործի մը համար Գուլ-Գարուի ազգային Պատրիարքարանն երթալով՝ երկաթուղիով ետ կը դառնայի, շոգեկառքին մէջ խառնիճաղանձ բազմութիւն մը լեցուն էր, որ միշտ սովորութիւն ունին կառք մտածելած ատեննին հրմշակել, կոխտակել: Այդ պատճառով երբ շոգեկառքը Սիրքէճիի կայարանն հասաւ, ես նստած տեղէս չի շարժեցայ մինչև որ ամբողջ ամբողջը պարպուեցաւ: Սակայն հրէայի դիմագիծ կրող մէկը՝ որ կառքին մէջ ճիշդ դէմս նստած էր՝ դուրս չեկաւ, մինչև որ ես ելայ: Ծիշդ այդ պահուն բնաւ մտքէս չանցաւ թէ այդ մարդը զիս լրտեսելու պաշտօն ունի եղեր ու հանդարտ կերպով ճամբաս շարունակեցի. երբ հասայ կայարանին մեծ դուռը, հոն՝ յանկարծ՝ երկու ոտտիկան և երկու ծպտեալ լրտեսներ ետեւէս զիս ձերբակալեցին:

Ասոնցմէ մէկը շոգեկառքին մէջ դէմս նստող անձն էր, որ կայարանին մէջ ուրիշ լրտես մը և երկու ոտտիկան իրեն օգնական առնելով՝ հասած էր ետեւէս զիս բռնելու:

Երկու թուերս ամուր կերպով բռնելէն և անշարժ վիճակի մէջ դնելէն յետոյ, առաջին գործերնին եղաւ դրպաններս խուզարկել ու երբ ապահով եղան որ ո'ւէ զէնք չի կայ վրաս, գոց կառք մը հրաւիրեցին ու զիս շրջապատած տարին «Պապը Զապթիէն»:

— Ի՞նչ պատճառով զիս կը ձերբակալէք, ըսելով, բողբեցի ոտտիկաններու արարքին դէմ:

— Ոչի՛նչ, ոչի՛նչ, էֆէնտի՛, կ'ըսեն թուրք պաշտօնեաները: Նախարար պէյը ձեզ տեսնել կ'ուզէ, քանի մը հարցումներ պիտի ընէ և ազատ պիտի ըլլաք:

— Բայց զիս իբրև ո՞վ կը ձերբակալէք կամ Նազր պէյը ինձի ի՞նչ հարցում ունի ընելիք. ձեզ կ'ապահովցնեմ որ կը սխալիք, կամ զիս սխալ կը ձերբակալէք և կամ մէկը բացարձակ զրպարտութիւն մը ըրած ըլլալու է իմ մտին:

— Դուք կ'ը չէ՞ք, ձեր մականունը ... ետն չէ՞, կը հարցնեն ոտտիկանները:

— Այո՛, ճիշդ էք, կ'ըսեմ, բայց ի՞նչ հարցում կըրնայ ունեցած ըլլալ Նազր պէյը, կամ ինչո՞ւ ասանկ անպատիւ կերպով չորս հոգի վրաս յարձակեցաք: Մարդասպան մը բռնած ըլլալու երևոյթով զիս կը տանիք: Իմ բնակած տեղս ոտտիկանութեան ծանօթ էր, ինչպէս նաև գործիս տեղը, և կրնայիք պարզ հրաւերով մը զիս տանիլ. ես ո'ւէ պատճառ մը չունիմ կամբովս ոտտիկանական նախարարին չի ներկայանալու և իր հարցումներուն պատասխան չի տալու: Ինչո՞ւ համար ասանկ անպատիւ կերպով վարուեցաք ինձի հետ:

— Գա՛ւ լիցի, էֆէնտի՛, կ'ըսեն թուրքերը, ոչինչ կայ անպատուարեր. ահաւասիկ զձեզ գոց կառք դրած կը տանինք, զոր ոչ ոք կրնայ տեսնել ձեր ձերբակա-

լումը, և կարող էք վստահ ըլլալ որ Նազր պէյի քանի մը հարցումներուն պատասխաններէդ յետոյ ազատ պիտի ըլլաք :

Կը հասնինք «Պապը Զապթիէ»ն : Հոն երկու ոստիկաններու հսկողութեան տակ առանձին սենեակի մը մէջ կը սպասենք մինչև կէս գիշեր . հոն գտնուած անկողնոյ մը վրայ խնայով կը քնանամ անխռով : Զիս հսկող ոստիկանները դարմանք կը յայտնեն քնանալուս համար , թէ ի՞նչպէս ատանկ խիստ հսկողութեան մը ենթակայ ըլլալով հանդերձ՝ կրնամ անխռով քնանալ : Իրենց կը պատասխանեմ թէ՛ «Վրդովուելու ո՛ր է պատճառ մը չունիմ, Նազր պէյը քանի մը հարցում ունի եղեր պիտի պատասխանեմ անցնիմ երթամ» :

Ճիշդ գիշերուան ժամը Յն էր (ըստ թրքաց), երբ զիս ուղղակի Զապթիէ Նազրի Շէֆիզ Պէյի ներկայութեանը տարին : Շէֆիզ պէյ հրամայեց որ թուրք պաշտօնեաները դուրս ելլեն, ու մենք մնացինք իրեն հետը միայնակ սենեակին մէջ :

— Է՛հ, ըսաւ Շէֆիզ պէյը, հիմա ես, դուն եւ Աստուած մինակ ենք, ուրիշ ոչ ոք չի կայ այստեղ . եթէ իմ հարցումներուս ուղիղ պատասխան տաս կրնաս վստահ ըլլալ որ այս վայրկեանիս իսկ ազատ պիտի ըլլաս, ոչ ոք բան մը չիմացած :

— Պէ՛յ, ապահով եղիք որ միայն ու միայն ճշմարտութիւնը պիտի ըլլայ իմ պատասխաններս :

— Կը յուսամ թէ ատանկ պիտի ըլլայ, և դուն բարիք պիտի գտնես մեզմէ :

— Արդէն ձեր բարիքն ասկէ առաջ վայելած եմ, պէ՛յ, և չեմ մոռցած բնաւ . քանի որ դուք բացառաբար արտօնեցիք ինձ որ Պոլիս բնակիմ, մինչդեռ ո՛ր է քաւառացիի համար արգիլուած էր Պոլիս գալ, և ձեր այդ շնորհքին համար միշտ երախտապարտ եղած եմ :

— Է՛, օղլում Կ... , ըսաւ թուրք նախարարն հայրական խանդաղատանքով մը, մենք շատ զօրաւոր փաս-

տեր և ապացոյցներ ունինք մեր ձեռքն ու խիստ վըստահելի աղբիւրներէ մեզ տեղեկագրուած է, որ դուն, ...ը, ...ր և ուրիշ մը, Պոլսոյ մէջ Հնչակեան Քօմիթէն կը կազմէք : Հիմա քեզմէ կը պահանջեմ որ այդ երեք ընկերներուդ տեղը միայն ըսես ու դուն կատարելապէս ազատ պիտի ըլլաս այս պահուս :

— Բա՛ւ լիցի, պէ՛յ, որ ես Հնչակ Քօմիթէի անդամ եղած ըլլամ : Իմ վրայ այդ կասկածանօք կատարուած ձերբակալութիւնը կամ սխալմունքի մը արդիւնք է եւ կամ զրպարտութեան մը : Ձեր անուանած անձերը չեմ ճանչնար բնաւ և առաջին անգամն է որ ձեզմէ կը լսեմ այդ անունները :

— Ինձի նայէ՛, օղլում Կ... , ո՛ր է ուրացում օգուտ չունի, պարապ տեղը մի՛ փորձեր ուրանալ . մենք ամէն բան ապացուցած ենք, և դեռ երէկ քեզ ...ի հետ տեսնողներ եղած են, և մեզի հաղորդած : Հիմա փրկուի՞տեան միակ ճամբան կը մնայ այդ երեք անձերու տեղը ցոյց տալուն մէջ :

— Կը պնդեմ, պէ՛յ, որ ասիկա բոլորովին սխալ տեղեկութիւն մըն է, զոր հաղորդած են ձեզ : Ես այդ անունով անձինք չեմ ճանչնար : Եւ Պոլսոյ մէջ իմ անձնական գործովս միայն պարապած եմ, և իմ ու ծնողացըս ապրուստի խնդրով միայն մտահոգ եղած :

— Պարապ տեղը կը փորձես ուրանալ, դաւա՛կս : Պատրիարք էֆէնտին և ուրիշ շատ վստահելի անձեր, որոնք ձեր գործերը մօտէն գիտած և տեղեկ են, մեզի տեղեկագրած են քու այդ երեք անձերու հետ գործակցութիւնը : Ուստի քու ուրացումդ օգուտ չունի : Դուն երգում ըրիք որ միայն ճշմարտութիւնը պիտի խօսիս և ահա ապացուցուած խնդիր մը կ'ուրանաս :

— Բոլորովին սխալ է այդ տեղեկութիւնը, պէ՛յ, և կամ մէկը զրպարտութիւն մը ըրած է :

— Մի՛ ուրանար կ'ըսեմ, Կ... , պարապ ժամանակ մի՛ կորսնցնէք : Ի պահանջել հարկին հոս քու ներ-

կայութեանդ բերել կուտամ քեզ ... ի հետ տեսնող անձերը:

— Ամենէն լաւ կերպն այդ է կարծեմ, պէ՛յ, որ այդ անձերն հոս երես առ երես գան և իմ ներկայութեանս հաստատեն. ես մերժելով կը մերժեմ թէ ոչ այդ մարդիկը կը ճանչնամ, ոչ ձեր ըսած գործերէն տեղեկութիւն ունիմ և ոչ ալ ո՛ր է ատեն քովի թէի անդամ եղած եմ: Ես կամ սխալմունքի և կամ զրպարտութեան գոհն ըլլալու եմ:

— Մի՛ ուրանար կ'ըսեմ, օղում Կ... , գիտեմ որ դուն շատ բարի տղայ մըն ես, գիտեմ որ դուն յանցանք չունիս, խաբուեր ես անոնց և ընկերացեր ես: Հիմա միայն անոնց տեղն ըսէ, և ամէն ինչ կը վերջանայ, և բարիք պիտի գտնես ինձմէ:

— Պէ՛յ, ես կատարեալ վստահ եմ ձեր խոստումի մասին, մազի չափ տարակոյս չունիմ, և արդէն իսկ ասկէ առաջ վայելած եմ ձեր բարիքները՝ որ գթալով իմ հիւանդ վիճակիս՝ ընդունեցիք ... եան էֆէնտիի խնդրանքն ու բացառութիւն ընելով ինձի թողուցիք որ Պոլիս մնամ. այդ առթիւ արդէն իսկ շատ երախտապարտ կը զգամ: Երանի թէ ձեր փնտուած անձերը իրօք ճանչցած կամ բնակած տեղերնին գիտցած ըլլայի, ամենայն յօժարութեամբ ցոյց պիտի տայի՝ ձեր բարիքին մասամբ փոխարինած ըլլալու համար: Բայց դժբաղդաբար չեմ գիտեր ու ձեզմէ է որ կ'իմանամ այդ բաները:

— Ինձի նայէ՛, Կ... , ես ատանկ մասալներ շատ իմացած եմ, առաջին անգամը չէ՛ ասիկա. ձեր վարպետութիւններուն բաւական վարժուած ենք, հիմա ճիշդըն ըսէ՛, ո՛ւր կը կենան այդ երեք անձերը:

— Չեմ գիտեր:

— Մի՛ ուրանար կ'ըսեմ քեզի:

— Քա՛ւ լիցի, պէ՛յ:

— Հիմա ինձի նայէ՛, Կ... , քեզի շատ դրամ պիտի

տամ և ճիշդ հիմա ազատ պիտի թողում, եթէ ըսես ատոնց տեղերը:

— Մեծապէս շնորհակալ եմ ձեր շնորհքէն, պէ՛յ, եթէ գիտնայի պիտի ըսէի արդէն վայելած շնորհքիս համար, առանց նոր վարձատրութիւն ակնկալելու ձեզմէ, բայց կը կրկնեմ թէ ես ատանկ գործերէ բնա՛ւ տեղեակ չեմ:

— Փատիշահի գլխովը կ'երդնում որ շատ դրամ պիտի տամ և հիմա ազատ թողում, եթէ շիտակն ըսես:

— Ըսածներուս մէջ մազի չափ սուտ չի կայ, պէ՛յ:

— Կը կրկնեմ երդումս, Կ... : Սուլթանի գլխով կ'երդնում որ շատ դրամ պիտի տամ և ազատ ընեմ քեզ:

Թուրք նախարարն իր խորամանկութեան հետ ապուշութեան օրինակ մըն ալ ցոյց կուտար իր սոյն երդումը քանիցս կրկնելով: Զիս յեղափոխական կ'ուզէ ճանչնալ և միևնոյն ատեն Սուլթանի գլխով երդում կ'ընէ խօսք առնելու յոյսով: Եթէ հաւու մը գլխով երդում ընէր, թերևս աւելի խղճահարուէի:

— Պէ՛յ, ես ալ մեր Փաթրիկ էֆէնտիի գլխովը երդում կ'ընեմ որ ձեր փնտուած մարդիկը չեմ ճանչնար և այդ գործերէն տեղեկութիւն չունիմ բնա՛ւ:

— Վերջապէս չպիտի՞ ըսես ատոնց տեղը:

— Որովհետեւ չեմ գիտեր, մարդ մը ի՞նչպէս կրնայ իր չգիտցած բանին տեղեկութիւն տալ:

— Վերջին անգամ ըլլալով կը հարցնեմ քեզի, Կ... , չպիտի՞ ըսես:

— Պէ՛յ, շատ կը ցաւիմ որ երկու ժամ է կը յոգնիք պարապ տեղը: Կը խորհի՞ք որ՝ եթէ ես գիտնայի տեղի պիտի տայի ձեր յոգնութեան, բայց քանի որ ես բան մը չեմ գիտեր զիս շատ դրամով վարձատրես եւ ազատ ալ թողուս՝ պատասխանս «չեմ գիտեր» է, կախաղան ալ հանես ուրիշ պատասխան չունիմ տալու:

— Է՛հ, է՛հ, հասկցանք, դուն համոզիչ միջոցներով

և քեզի բարիք ընելու պայմաններով ճշմարտութիւնը չպիտի խոստովանիս. քեզի ուրիշ կերպով խոստովան-
ցընելու է...

— Խոստովանելիք գաղտնիք չունիմ բնաւ:

— Հիմա պիտի տեսնես թէ ունի՞ս թէ ոչ:

Եւ զանգակն հնչեցուց: Ներս մտաւ հարցաքննիչ
ատեանի անդամ, Իսմայիլ էֆէնտին: Շէֆիզ պէյ հը-
րամայեց նոր եկողին թուղթ մը առնել և Պոլսոյ մէջ
քանի հայ որ կը ճանչնամ անուանել՝ առանց մէկ հաս
զանց ընելու:

— Շա՛տ լաւ, պէյ, ըսի, ես իմ ծանօթ բարեկամ-
ներս ծածկելու ո՛ւ է պատճառ կամ կասկած չունիմ:
Դուք չճանչցած մարդիկս կը հարցնէք ես ի՞նչ կրնամ
ըսել: Բնակած տեղս յայտնի էր ոստիկանութեան ինչ-
պէս նաև իմ աշխատած տեղս: Հարցուցէք ու է մէկը
որ բարեկամ է կամ յաճախորդս է՝ ու կը ճանչնամ՝
ձեզի ճիշդը կ'ըսեմ: Դուք ինձմէ քօմիթաճիներ կը
պահանջէք, ես ո՛ւսկից գտնեմ:

— Ըսէ՛ նայիմ, պայմանաւ որ մէկ հաս զանց շառ-
նես, բոլոր ծանօթներդ անուանես:

«Շա՛տ լաւ» ըսելով, սկսայ թուել գրեթէ բոլոր
յաճախորդներս, որոնց մէջ յոյներ, թուրքեր ու պար-
սիկներ ալ կային: Բայց երբ ուրիշ ազգի ո՛ւ է ծանօթ
անուն կուտայի՝ «Չէ՛, չէ՛, չենք ուզեր», կ'ըսէին, «մի-
այն հայ ծանօթներդ յիշէ»:

Երբ լրացուցի կամ ուզեցի որ ալ այդքանով բաւա-
կանանամ, Շէֆիզ պէյ ցանկը իր ձեռքն առնելով կրկի-
նել տուաւ ու տեսաւ որ միւսնոյն անուններն են: Եր-
րորդ անգամ կրկնել տուաւ, ու կրկնեցի: Ուշադրու-
թեամբ դիտելով տեսաւ որ՝ իր փնտռած մարդոց ա-
նունները չի կայ յիշածներուս մէջ:

— Է՛հ, ըսաւ, ասոնք չեն մեր փնտռածները, հի-
մա քօմիթաի ընկերներդ ալ յիշէ տեսնենք:

— Պէյ էֆէնտին, ես խանութպան մարդ մըն եմ:

Իմ յաճախորդներս և դրացի խանութպանները կը ճանչ-
նամ, որոնց կարող էք հարցնել իմ մասին: Ես քօմի-
թաճի չեմ որ քօմիթաճի ընկերներ ունենամ:

— Անպիտան չո՛ւն, ըսաւ թիւրք նախարարը վեր-
ջին ծայր բարկութեամբ մը, մենք քեզմէ քօմիթաի
ընկերներդ կը պահանջենք, դուն Պոլսեցի ծանօթ եւ
վտաահելի մարդոց անունները միայն կը յիշես:

— Քանզի անոնք են միայն ծանօթներս: Եթէ ո՛ւ է
մէկը զանց ըրած եմ, դուք յիշեցէք անունը ու ես ձե-
զի պիտի ըսեմ թէ կը ճանչնամ թէ ոչ:

— ...ը չե՛ս ճանչնար:

— Ո՛չ:

— Ինձի նայէ՛, Իսմայիլ էֆէնտին, ըսաւ խօսքը նո-
րեկ պաշտօնեային ուղղելով, ասիկա բարիք չուզեր:
Երկու ժամէն աւելի է որ դիս կը յոգնեցնէ և իր քօ-
միթաճի ընկերներուն տեղը շքեր: Ասոր ուրիշ կերպ
ըսել տալու ենք: Եւ խօսքը կրկին ինձի ուղղելով ը-
սաւ.

— Ինձի նայէ՛, խող չո՛ւն: Ես Փատիշահի գլխով
երեք անգամ երգում ըրի որ քեզ ազատ պիտի արձա-
կեմ և դրամ տամ, եթէ այս քեզմէ պահանջուած երեք
անձերուն տեղը ցոյց տայիր: Դուն չուզեցիր ինձմէ
բարիք վայելել: Հիմա սակայն, եթէ շքես այդ երեք
սրիկաներուն տեղը, քեզ այստեղ շանսատակ պիտի ը-
նեմ, ինչպէս որ հոս քեզի պէս հարիւր հազար չուն
հայեր սատկեցուցինք: Դուն ալ հարիւր հազար մէկ-
երրորդը պիտի ըլլաս այս վայրկենիս, եթէ այդ սրիկա-
ներուն տեղը ցոյց չի տաս:

— Ի՞նչ որ ուզես կարող ես ընել, պէյ, բայց գիտ-
ցիր որ ես անմեղ եմ և ձեր փնտռած մարդիկը չեմ
ճանչնար:

— Դեռ կը յանդգնի՞ս ստել, չո՛ւն, գոռաց նախա-
րարը: Չէ՞ որ դեռ երէկ քեզ ...ի հետ տեսնող եղեր է:

— Կարելի չէ՞ որ այդ տեսնողը հոս ներկայութեա-

նըս բերէք որ հաստատէ : Ես ապահով եմ որ իմ մասին կամ սխալմունք կայ և կամ զրպարտութիւն : Լաւ է որ իմ մասին ձեզի տեղեկութիւն տուողը բերէք հոս որ ամէն ինչ ստուգուի, ու եթէ իրօք հաստատուի որ ես ձեր փնտռած երեք անձերու ընկերն եմ, անոնց տեղը գիտեմ ու ձեզի չեմ հաղորդեր, այն ատեն օրինաց արամադրած պատիժին տասն անգամ ծանրագոյնը կրելու պատրաստ եմ :

— Անհաւատ չո՛ւն, մենք քեզի սո՞ւտ պիտի խօսէինք : Մենք մինչև որ չստուգենք ամեն բան, ոչ ոք չենք նեղեր՝ պարապ տեղը :

— Քա՛ւ լիցի, պէ՛յ, թէ ես ձեր ըսածներու մասին տարակուսած ըլլամ. անշուշտ դուք բնաւ ստած չէք կրնար ըլլալ, բայց ապահով եմ որ ձեզի տեղեկութիւն տուողները սուտ խօսած են :

— Ինձի նայէ՛, Իսմայիլ Էֆէնտի՛, ըսաւ նախարարը, արձանագրութեան տոմարը գտիր և այս անհաւատ շանը գաւառացիները բոլորն հաւաքել տուր Պոլսոյ մէջէն, ու բոլորն ալ աքսոր գրկեցէք իրենց տեղը, և բոլորին հաղորդեցէք որ իրենց գաւառացի Կ...ի պատճառաւ է որ կ'աքսորուին. քանզի Կ...ը չուզեր քանի մը սրիկայ, քօմիթաճի կառավարութեան յանձնել : Այս շունն ալ վարը զնտանը նետեցէք, որ խելքը զլուխը գայ :

— Կը խնդրեմ, պէյ Էֆէնտի՛, ըսի, իմ պատճառովս ինչո՞ւ պիտի աքսորէք մեր խեղճ գաւառացիները : Անոնք ի՞նչ յանցանք ունին, դուք լաւ գիտէք որ մեր գաւառին մէջ ապրուստ ճարելը խիստ դժուար է, քան զի ժողովրդի թուոյն համեմատ հող չի կայ, և լեռնոտ տեղ մըն է : Ու ձեր վսեմութիւնն այդ պարագան նրկատի ունենալով բացառիկ շնորհք մը ըրաւ անցեալ տարի արտօնելով 300 ... ցիներու Պոլիս պանդխտելը, մինչդեռ ոչ ոքի թոյլտուութիւն կ'ըլլար Պոլիս մտնել : Հիմա եթէ աքսորէք գիրենք, իրենց ընտանեօք թշուա-

ռութեան մէջ պիտի մեռնին քանի մը ամիսէն : Եթէ չէք համոզուիր որ ես անմեղ եմ, ուրեմն է՛ն ծանր պատիժը տնօրինեցէք ինձի, և ես թող պատճառ չըլլամ 700էն աւելի անմեղ պանդուխտներու դժբաղդութեանը :

— Է՛հ, դուն գիտես : Կամ կեանքդ և 700 հայրենակիցներուդ աքսորումը, և կամ երեք քօմիթաճի ընկերներուդ տեղը :

— Պէ՛յ, կեանքս արդէն ձեր տրամադրութեան տակ է : Ի՞նչպէս կ'ուզէք անանկ վարուեցէ՛ք : Միայն կը խնդրեմ որ իմ պատճառովս խեղճ հայրենակիցներս ուէ նեղութեան ենթակայ չըլլան :

— Վերջապէս չպիտի՞ ըսես այս երեք շուներուն տեղը :

— Ոչ թէ չպիտի ըսեմ, այլ չեմ գիտեր ու չեմ ճանչնար : Եթէ գիտնամ այդ երեքի տեղը ի՞նչպէս կըրնամ 700 ... ցիներ զոհել և աքսորման պատճառ դառնալ, անշուշտ պիտի նախընտրէի երեք հոգիի տեղն ըսել քան թէ 700 հայրենակիցներու աքսորման պատճառ դառնալ :

— Ինձի նայէ՛, չո՛ւն, գոռաց նախարարը խիստ կատաղութեամբ, մենք ատանկ գայլի աւետարաններ շատ իմացեր ենք ձեզի պէս անհաւատարիմ խռովարարներէն, ու վարժուեր ենք : Դուն ան ըսէ՛, գոնէ ... ի տեղը չպիտի՞ ըսես. միւս երկուքէն վազ անցայ :

— Եթէ գիտնամ երեքինն ալ կ'ըսեմ, բայց քանի որ չեմ գիտեր ի՞նչ կրնամ ընել :

— Ծօ՛, անհաւատ չո՛ւն, գոռալով, դարակէն կարգ մը լուսանկարներ հանեց և անոնցմէ մէկը զատելով դէպի զիս երկնցուց ըսելով .

— Այս լուսանկարի տէրը, ... ը, չե՞ս ճանչնար :

— Ո՛չ, չեմ յիշեր որ ատանկ անձի մը երբէք հանդիպած ըլլամ, պատասխանեցի լուսանկարը մանրազըննին դիտելէս յետոյ :

— Ինձի մի՛ բարկացներ, անհաւատ շո՛ւն, արդէն համբերութեանս շափը լեցուցիր: Հիմա շան պէս քեզ սատկեցնեմ պիտի:

— Բայց կը խնդրեմ, պէ՛յ, ես ի՞նչ կրնամ ընել ու չեմ ըներ: Միթէ ես կ'ուզե՞մ որ այդքան նեղութիւն պատճառեմ քեզի: Մարդ մը ի՞նչպէս կրնայ իր շի տեսած ու չի լսած անձերու մասին տեղեկութիւն հաղորդել: Դուք ըսէք, ես ի՞նչ կրնամ ընել որ դուք գոհացում ստանաք: Քանի որ ձեր փնտռած մարդիկը չեմ ճանչնար բնաւ:

— Հիմա՛, ճի՛շդ հիմա պիտի ըսե՞ս, թէ ոչ:

— Չեմ գիտեր բան մը որ ըսեմ:

— Վերջին անգամ ըլլալով կը պահանջեմ որ ճիշդն ըսես:

— Ըսելիքս նոյնն է:

— Չպիտի՞ ըսես վերջապէս:

— Ըսելիք չունիմ, քանզի ուէէ բան չեմ գիտեր:

Շէֆիզ պէ՛յ՝ բոլորովին կատաղած՝ դարակը բացաւ, ըէփօլվէր մը հանեց և ուղղակի ճակատիս ուղղելով, գոհեց:

— Ըսէ՛, անհաւատ շո՛ւն, եթէ՛ ոչ՝ այս պահուս ըղեղդ կը պայթեցնեմ:

Չեռքս պաշտպանութեան համար ճակատիս վրայ դնելով, — ազատ էք, ըսի, կամքը ձերն է և կրնաք ընել ինչ որ կամենաք, միայն գիտցէք որ անմեղ եմ:

Մինչ Շէֆիզ պէ՛յ ըէփօլվէրը ճակատիս ուղղած «Փատիշահ»ի գլխովն երգում կ'ընէր որ անպատճառ պիտի կրակէ եթէ չըսեմ, անդին Իսմայիլ էֆէնտին իսկոյն ձեռքն երկնցուց ըէփօլվէրին դէմ:

— Պէ՛յ էֆէնտի՛, այս անգամ ինձի շնորհէ, ըսաւ:

Նախարարն ետ քաշեց ըէփօլվէրը, իսկ Իսմայիլ էֆէնտին կեանքս փրկած ըլլալու երևոյթով մը սկսաւ զիս համոզել թէ՛՝ մեղք է իմ երիտասարդութեանս, պէտք չէ՛ որ երեք սրիկաներու համար կեանքս զոհեմ,

թէ ինքը Նազր պէ՛յն շնորհք պիտի առնէ ինձի համար, եթէ ըսեմ անոնց տեղը:

— Բայց Իսմայիլ էֆէնտի՛, չեմ գիտեր ի՞նչ ըսեմ: Դուն ինձի բան մը սորվեցուր՝ ես ըսեմ:

— Գիտե՛ս, գիտե՛ս: Եթէ կատարելապէս հաստատուած չըլլայ, Նազր պէ՛յը քեզ այսքան չի նեղեր:

Շէֆիզ պէ՛յը կրկին կատաղած ոտքի ելաւ, տեսնելով որ Իսմայիլ էֆէնտիի համոզելու փորձերն ալ ապարդիւն մնացին, և կրկին ըէփօլվէրը ճակատիս ուղղելով ըսաւ.

— Ա՛լ կը բաւէ, անհաւատ շո՛ւն, կեանքիս մէջ չի տեսած նեղութիւնս տուիր ինձի, հիմա պիտի ըսե՞ս, եթէ ոչ Փատիշահի անունովը կ'երդնում որ պիտի կրակեմ:

Իսմայիլ էֆէնտին կրկին ձեռքը տարաւ ըէփօլվէրին դէմ, «Այս անգամ ալ ինձի շնորհէ», ըսելով. եւ միւս կողմէն իր վերջին ճիգը թափեց զիս համոզելու որ չիտակն ըսեմ, եթէ ոչ երրորդ անգամ այլևս անկարող պիտի ըլլար իմ կեանքս փրկելու: Ես նոր ըսելիք մը չունենալս յայտնեցի: Շէֆիզ պէ՛յը դառնալով Իսմայիլ էֆէնտիին ըսաւ.

— Չգէ՛, ձգէ՛, այդ շունը ես սատկեցնեմ, պարապ տեղն անոր պաշտպան մի՛ կանգնիր: Երրորդ անգամ ըլլալով՝ ըէփօլվէրն ուղղեց ճակատիս և Փատիշահի գըլխով երգում ըրաւ՝ որ այս անգամ անպատճառ պիտի կրակէ եթէ գոնէ . . . ի տեղը չըսեմ: Ես իմ յաւիտենական «Չեմ գիտեր, չեմ ճանչնար»ս կրկնեցի: Այս անգամ վար դրաւ զէնքը, և սկսաւ սոսկալի ապտակներ իջեցնել երեսիս, դժոխային հայցոյութեամբ միասին: Ապտակներու տարափին տակ իմ ճարս կտրեցաւ, բայց ինքը Շէֆիզ պէ՛յն ալ արիւն քրտինքներու մէջ ինկած էր: Ամբողջ երեք ժամ չարաչար աշխատած էր ու ամէն միջոց ի գործ դրած, և սակայն նպատակին հասած չէր: Բարկութեանը շափ ու սահման չի կար: Շէֆիզ

պէյը, որ ժամ մը առաջ քաղաքակիրթ պաշտօնէի բուր ձևերովն ու հայրական խանդաղատանքով մը կը վարուէր հետս, ամէն բառի կամ նախադասութեան կցելով «Օղլում կ...» սիրալիր անուանումը, այժմ կատաղած, փրփրած դագան մը դարձած՝ բերնէն փողոցային հայհոյանքներ կը հոսէր, և ապտակներն անանկ ուժգին կ'իջեցնէր որ կարծես կրակ կը ցայտէր այտերէս: Սակայն այս ծեծն ալ չի կրցաւ Շէֆիզ պէյը իր նպատակին հասցնել: Ճարահատեալ հրամայեց Իսմայիլ էֆէնտին որ զիս տանին վարը զնտանը նետեն՝ ամէն յարաբերութենէ զրկուած: Իսմայիլ էֆէնտին զանգակը հնչեցուց: Երկու ոստիկան ներս մտան: Անոնց հաղորդեց Շէֆիզ պէյի հրամանը: Ոստիկանները զիս առին, վար տարին բանտը, և առանձին սենեակի մը մէջ փակեցին:

Որքան որ Շէֆիզ պէյ զիս զնտանը նետել հրամայեց, այսուհանդերձ բանտարկուած առանձնասենեակս զնտանի մը երևոյթը չունէր բնաւ: Բանտին մէջ կանոնաւոր սենեակ մըն էր: Գետինը տախտակամածով պատած, երկու պատուհաններ ալ կային ուսկից լոյս և օդ կը թափանցէր ներս: Ուրիշ մէկ առաւելութիւն մըն ալ այն էր որ գիշերուան բանտապահ Ահմէտ աղաի անկողինն հոն այդ սենեակի մէջն էր, ուր ցորեկը կը պռկէր, կը քնանար: Իսկ գիշերը կ'երթար դուրսը բանտին մէջ իր վերահսկողի պաշտօնը կատարելու:

Ահմէտ աղան 50 տարեկան կատարեալ թրքական տիպարը ներկայացնող մարդ մըն էր: Ժպիտ ըսուած բանը բնաւ չէր հանդիպած անոր դէմքին: Միշտ խոժոռ, միշտ բարկութիւնն երեսէն վար կաթող: Ինչպէս կ'ըսեն, եթէ «սուրաթէն ճանճ մը իյնար, հաղար կտոր պիտի ըլլար»: Ամենափոքր յանցանքի մը համար հրէջի մը պէս կը պոռար բանտարկեալներուն վրայ, և դժոխային հայհոյութիւններ կը տեղար անոնց գլխուն. «տին, մէսէպ» իրար կը խառնէր:

Հակառակ իր այս հրէջային նկարագրին, շատ մեղմ կերպով կը վարուէր ինծի հետ: Անուես տուած ատենը միշտ «աղա» ածականը կը կցէր հետը: Իր բարերարութիւնը մինչև հոն կը հասցնէր՝ որ կ'արտօնէր ինծի իր բացակայութեան ատեն իրեն անկողինը գործածել քընանալու համար: Այս բարեացակամութիւնն իր որոշ պատճառն ունէր: Ահմէտ աղան բարի սովորութիւնն ունէր, երկու օրն անգամ մը, հինգ դրուշի փոխառութիւն մը ընել ինձմէ՝ «ախրէթին» վճարելու պայմանով: Ատկէ զատ՝ առտու իրկուէ սուրճը միասին կը խմէինք, իմ հաշույս: Վերէն զիս բերող ոստիկաններն Ահմէտ աղաի ականջին փսփսացեր էին:

— Ասիկա իւզոտ պատառ մըն է, քիչ մը լաւ նայէ ասոր:

Հագուստներուս նոր և մաքուր ըլլալն ասոնց ենթադրել տուած էր թէ հարուստ եմ, և զիս քիչ մը լաւ նայելով իրենց բերանը պիտի իւզոտէր: Նախարար Շէֆիզ պէյն իսկ հագուստիս նոր ըլլալը զիս կասկածելի ընծայելու պարագաներէն մէկը նկատած էր, և քանիցքս հարցաքննութեան պահուն երեսս ի վեր պոռաց թէ «Սըվո'ր նայեցէք մէյ մը, ասիկա ճաշարանապետի երեւոյթ է մի»:

Տաճկաստանի մէջ նոր և մաքուր հագուստ ունենալն ալ մեղք է եղեր:

Ինծի համար օրը երկու կտոր սև հացէն զատ ուրիշ բան տալու արտօնութիւն չի կար, բայց առանձնասենեակի դռնապանը՝ Հասան աղան՝ միշտ կ'անտեսէր այս արգելքը, և առանց իմ խնդրանաց տեղի թողելու՝ ինքնաբերաբար կուգար հարցնելու թէ «Արդեօք ո՞ր է կերակուր չէի՞ ուզեր», ու միշտ սիրայօժար կը բերէր ինչ ուտելիք որ ապսպրէի: Հասան աղան ալ շատ որոշ պատճառ մը ունէր այսպէս բարեացակամ գտնուելու, քանզի բարի սովորութիւնն ունէր իր գընած կերակուրներէն աւելցած դրամն իրեն վերապահե-

լու, ու ինքն ալ առտու իրկուն կը մասնակցէր սուրճին իմ հաշոյս:

Այսպէս կ'անցնէին օրերս այդ խուցին մէջ, ուր միակ զբաղումս էր քալել ու քալել սենեկի մէկ ծայրէն միւսը: Ահմէտ աղան հոն պառկած պահուն սակայն ստիպուած էի կօշիկներս հանել և այնպէս քալել, որ պէսզի ոտնաձայնս չի խանգարէր անոր քունը: Ինքնիրենս կ'ըսէի.

— Եթէ այսքան քայլեր շարունակական ճամբու մը մէջ նետէի, Ամերիկա հասած պիտի ըլլայի:

Սենեակին պատերը ծածկուած էին արձանագրութիւններով. բոլորն ալ հայերէն, ու գրեթէ բոլորն ալ կը կրէին 95-96 թուականները: Ամէն հայ որ հոտ մտած է իր անունը, մականունը, և որ տեղացի ըլլալն արձանագրած էր իր բանտարկութեան թուականով. ոմանք լեւի քաջ գտնուած և աւելցուցած են այսպէս նախադասութիւններ.

«Թող Աստուած լուծէ մեր վրէժը» ևլն:

Այսպէս միօրինակ կեանքով անցուցինք տասնևհինգ օր, դուրսի անցուդարձերէն բոլորովին անտեղեակ: Բանախ մեծ չըջարակը՝ որուն մէջ կը բացուէր սենեակիս դուռը, լեցուած էր բազմաթիւ անմեղ հայ բանտարկեալներով, որոնց մէջ կը գտնուէին ծանօթ բարեկամներ ալ: Սակայն անկարելի էր ո՛րևէ խօսք փոխանակել, հսկողութիւնը խիստ ըլլալուն համար: Բանտարկեալներէն մէկը սովորութիւն ունէր շարունակ գալ իմ սենեակիս դրան սեմին վրայ իր կօշիկի կապերը կապել, և չեմ գիտեր թէ ի՛նչ անճարակ կերպով կը կապէր որ օրը քանի մը անգամ կը քակուէին, ու կրկին կուգար հոն կապելու. ու երբեմն ալ թուղթի կտորներ կը փակէր կօշիկին տակ:

Բանախն մէջ երգելն արգիլուած չէր, և հոն հայ բանտարկեալները կ'երգէին ամէնէն վտանգաւոր երգերը, գորս եթէ դուրսն երգած ըլլային՝ անտարակոյս պիտի

ձերբակալուէին: Բայց հոն ո՛րևէ կասկած չունէին, քանզի անկէ անդին երթալիք չի կար:

Յիշեալ բանտարկեալը, շնայելով որ իր կօշիկներու կապը չկրնալ կապելու չափ անճարակութիւն ցոյց կուտար, չէր ուզեր սակայն արգէն հեղինակուած երգերն երգել, այլ ինքն իրեն երգեր կը յօրինէր և սենեակիս դրան առջևէն անցուդարձ ըրած պահուն կ'երգէր, այսպէս.

«Երգելու եղանակով

«Ինձի հասկցուր,

«Թէ քու վրադ ուր է:

«Յանցանք գտած են:

«Հարցաքննուելու պահուն,

«Ձիս ճանչցած մի՛ ըլլար:

«Ինչպէս որ ես ալ քեզ

«Բնաւ չեմ ճանչցած:

«Բան մը ունի՞ս ըսելիք,

«Դուրսը հաղորդուելու.

«Երգի եղանակով, ըսէ՛,

«Ես տեղ կը հասցնեմ»:

Ներսէն կը պատասխանուէր.

«Վրաս յանցանք առած չեմ,

«Մեռցընեն ալ չեմ առներ:

«Բեզ ճանչնալու խնդիրն ալ,

«Անհոգ եղիր, չեմ ըսեր:

«Դուրսը լուր զրկէ որ

«Մնտուկս բանան,

«Ամերիկեան անցագրերս

«Առնեն քովերնին պահեն».

«Դեսպանին չըլլայ թէ դիմեն

«Ձիս պաշտպանելու համար,

«Քանզի հետևանքն ատոր

«Թուրքիաէն աքսորում է:

«Իսկ երբ ազատելու
«Ամէն յոյս կտրի,
«Եւ տեսնեն որ երկար
«Բանտ պիտի մնամ,

«Այն ատեն միայն
«Դեսպանին թող դիմեն
«Պաշտպանութիւն խնդրեն,
«Ճարն է այդ վերջին:

«Դուն ալ շատ մի՛ գար դրանս
«Առջև, կօշիկիդ կապը կապելու»:

Տասնևհինգերորդ կէս գիշերին էր: Քնացած տեղէս արթնցնելով կրկին նախարար Շէֆիզ պէյի ներկայութեանը տարին: Ներս մտնելուս պէս Շէֆիզ պէյի առաջին խօսքն եղաւ.

— Վաղը Տրապիզոնի նաւը կը մեկնի, և քեզի համար որոշուած է վաղուան նաւով աքսոր երթալ ծննդավայրդ:

— Կը խնդրեմ, պէյ, ըսէ՛ք, ինչո՞ւ այս ծանր պատիժը: Քանի որ ես բացարձակ անմեղ մըն եմ: Եթէ զիս աքսոր դրկէք, վատահ եղէք որ ամբողջ ընտանեօք թշուառութեան մէջ պիտի կորսուինք, քանզի հոն ծընընդավայրիս մէջ ապրելու միջոց չի կայ գրեթէ, ու հոս Պոլսոյ մէջ ծախած խանութիս ապառիկները բնաւ գանձած չեմ: Մինչդեռ միւս կողմէ 30 ոսկի պարտք ըրեր և մանրավաճառի խանութ մը սկսեր եմ: Ասկէ զատ նշանուած եմ և ամէն պատրաստութիւն տեսած ամուսնանալու: Կը խնդրեմ, պէյ, որ այս իմ պարագաներս լաւ նկատի առնէք և անոր համեմատ վճիռ մը տաք իմ մասին:

— Ատիկա քու գիտնալիք գործդ է, ես մէկ վայրկեան իսկ գլուխ չպիտի ցաւցնեմ այլևս. կամ երեք անձերու տեղը կամ աքսոր, ուրիշ բան չեմ գիտեր:

— Կը խնդրեմ, պէյ, տակաւին չէ՞ք համոզուած որ՝ ես ձեր փնտռած անձերը չեմ ճանչնար:

— Չեմ կրնար համոզուիլ, քանզի շատ զօրաւոր ապացոյցներ ունիմ ձեռքս:

— Պէյ, կը խնդրեմ որ այդ զօրաւոր ապացոյցներն երևան բերէք, որ ամէն ինչ պարզուի, ու պարապ տեղը զիս ու իմ ընտանիքս չի թշուառացնէք:

— Եթէ քեզի մօտէն ծանօթ երկու անձեր զան հոս քու ներկայութեանդ վկայեն և հաստատեն թէ՛ դուն այդ երեքին ընկերն ու գործակիցն ես, թէ՛ ամէն օր անոնց հետ կը տեսնուիս և Պոլսոյ մէջ վերջերս տեղի ունեցած բոլոր անցուդարձերուն զիտակից և դերակատարներէն մէկն եղած ես, ա՛լ ըսելիք կ'ունենան:

— Շա՛տ լաւ, պէյ, եթէ ինձի ծանօթ անձեր զան, և այդ ամբաստանութիւններն իմ ներկայութեանս հաստատեն, այն ատեն օրինաց արամադրած պատիժին տասըն անգամ ծանրագոյնը վճեցէք ինձ համար:

— Լա՛ւ, լա՛ւ, ատ ալ կը տեսնես վաղը: Եւ խօսքը հոն կեցող պաշտօնէին ուղղելով, — Ասոր անունը վաղուան նաւով աքսորուելիքներու ցանկէն հանեցէք, եւ հոս բերէք այն երկու հայերը, որ այս խող շանը ներկայութեան պարզեն այն ամենը զոր արդէն պարզած են մեզի:

Ու զիս նորէն բանտ վերադարձուց: Հետեւեալ օրը, կէս օրէն յետոյ, ըստ թրքաց ժամը 9ին, կրկին զիս նախարար Շէֆիզ պէյի ներկայութեանը տարին. ինքնիրենս մտածեցի թէ անպատճառ նախորդ գիշերուան խոստացուած մատնիչներն են որ կանչուած են, ու զիս կը տանին անոնց զրպարտութիւնները վրաս հագցնելու: Որքան որ տեղն ու ժամանակը կը ներէր մտքիս մէջ կ'ամփոփէի զրպարտութիւնները հերքելու փաստերս:

Ներս մտանք: Շէֆիզ պէյի ճիշդ քովը նստած էր 35 տարեկանի մօտ մօրուսաւոր, աղնուաղէմ անձ մը.

յայտնի էր որ հայ մըն էր, որուն ո՛րևէ տեղ հանդիպած չէի: Արդեօք այդ էր նախորդ գիշերուան ակնարկուած վիաներէն մին: Բայց ինծի ըսած էր թէ վիաները քաջ ծանօթ էին ինծի, մինչդեռ այս անձը բնաւ տեսած չէի: Ատկէ զատ մտածեցի թէ՛ ասանկ ազնուութիւն և վեհութիւն արտայայտող դէմքի մը տակ՝ անկարելի է որ մասնիչի մը հոգին թագնուած ըլլայ: Խորհեցայ թէ գուցէ ոստիկանատան պաշտօնեաներէն մէկն է: Բայց այդ ալ չէր կրնար ըլլալ, քանզի թրքական պաշտօնէի մը քով ասանկ վեհ դիմագիր փնտռելը յիմարութիւն էր: Ի՛նչ ազգի ալ պատկանած ըլլար ան, վերջապէս այդ նոր դէմքը շատ լաւ տպաւորութիւն մը թողուց վրաս:

Նախարար Շէֆիզ պէյն ալ հիմնովին փոխուած էր. առջի երկու անգամի զիս հարցաքննած ատենուան դազանային արտայայտութիւնը չի կար բնաւ դէմքին վերայ: Շատ լուրջ, շատ ծանրասիւն երևոյթ մը առած էր: Եթէ առաջին հանդիպումս ըլլար այդ, պիտի կարծէի թէ Շէֆիզ պէյ քաղաքակրթութեան կատարեալ տիպար մըն է, այնքան որ փոխուած էր նախորդ գիշերուան վրայ:

Ներս մտնելուս պէս Շէֆիզ պէյը հայրական խանդաղատանքով մը հարցուց.

— Է՛հ, զաւակս Կ... , ո՛ւր կ'ուզես որ քեզ զրկեմ: Աքսոր բառն իսկ չի գործածեց:

— Կը խնդրեմ, պէյ, որ զիս ո՛րևէ տեղ չի զրկէք, քանզի ինչպէս նախորդ գիշերն յայտնեցի, իմ Պոլէն արտաքսուելիս զիս և ծնողքս թշուառութեան մասնել ըսել է: Ձեզի պատմած եմ արդէն թէ առջի խանութէս մնացած բոլոր ապառիկներս դեռ չեմ գանձած, ասդին 30 ոսկի պարտք ընելով՝ ծխավաճառի խանութ մը դեռ նոր սկսած եմ. ու ատկէ զատ ձերբակալուելէս երկու օր առաջ նշանուած էի, նախապէս ամուսնանալու հարկ եղած պատրաստութիւնները և ծախսե-

րըն ըրած ըլլալով, և քանի որ ես ո՛րևէ յանցանք չունիմ՝ ինչո՞ւ համար զիս թշուառացնել կ'ուզէք:

— Ձէ՛, չէ՛, պատասխանեց Շէֆիզ պէյը, անգամ մըն ալ չըլլայ որ այդ խնդիրքդ կրկնես: Քեզի համար Պոլիս մնալ արտօնելն անկարելի է: Միայն քեզի այնքան շնորհք կրնամ ընել որ Պոլիսէն զատ ո՛ւր որ ընտրես, հոն զրկեմ քեզ: Հիմա ազատ ես ընտրելու: Կ'ուզես քեզ Տրապիզոն զրկեմ, կ'ուզես Էրզրում կամ ծննդավայրդ: Կ'ուզես՝ Իզմիր աւելի մօտ է՝ հոն զրկեմ, կամ Ամերիկա ազգականներուդ քով զրկեմ, և կամ Եգիպտոս աւելի մօտ է՝ հոն զրկեմ, կ'երթաս ձեր քովի թաճիկներուն քով:

— Ես ի՞նչ յարաբերութիւն ունիմ քովի թաճիկներու հետ, որ զիս անոնց քով կը զրկէք, ես սկիզբէն ի վեր ձեզի յայտարարած եմ թէ ո՛րևէ քովի թաճի չեմ ճանչնար:

Շէֆիզ պէյն այս պատասխանիս վրայ քմծիծաղով մը գլուխը շարժեց: Ես ակամայ սկսայ մտածել՝ ընտրութիւն մը ընելու համար, ուր երթալուս մասին: Նոր դէմքը մինչև այդ ատեն լուռ մտիկ կ'ընէր: Շէֆիզ պէյ միշտ «զաւակս» ըսելով կը սկսէր իր խօսքերը: Ի՞նչի արդիւնք էր այդ փոփոխութիւնը՝ չէի կրնար վերլուծել՝ միտքս բազմատեսակ մտածումներով պաշարուած ըլլալուն համար, վերջապէս պահ մը մտածելէ յետոյ, ըսի.

— Պէյ, քանի որ անկարելի է իմ Պոլիս մնալս, ուստի կը նախընտրեմ Ամերիկա երթալ, քանզի ուրիշ ուէ տեղ յոյս չունիմ զբազում մը գտնելու, զիս և ծնողքս ապրեցնելու համար:

— Շա՛տ լաւ, շա՛տ լաւ, զաւակս, քեզ Ամերիկա կը զրկեմ:

Այդ միջոցին նախարարին քով նստած նոր անձը թուրքերէն լեզուով հարցուց ինծի.

— Դուք Ամերիկացի՞ ես:

— Ո՛չ, պատասխանեցի:

— Ամերիկա եղած ատենդ ամերիկեան անցազիր ստացած չե՞ս:

— Ո՛չ:

— Եթէ ամերիկեան քաղաքացի ես, նազր պէյը քեզ ամերիկեան հիւպատոսարանին պիտի յանձնէ, եւ դուն անկէ ո՛ւր որ ուզես պիտի կրնաս երթալ:

— Ո՛չ, ես Օսմանեան հպատակ եմ:

Այս ժխտական պատասխանիս վրայ, Շէֆիզ պէյի դէմքն աւելի փայլեցաւ, և ուրախութեան արտայայտութիւններով դարձաւ նոր անձին:

— Հապա՛, ես ձեզի չըսի՞ որ Օսմանեան հպատակ է: Արդէն ինքը հպատակութեան թուղթ ունէր, և եփպոսոսէն Պոլիս եկած ատենն ալ Օսմանեան անցազիր առեր էր: Ատկէ զատ ... եան էֆէնտին և Պատրիարքարանը զինքն՝ իբրև Օսմանեան հպատակ՝ պաշտպանած և իրեն երաշխաւորագիր տուած են: Բայց ինչիւր չէ՛, ես զինքն իր կամքն ուզած տեղը պիտի զրկեմ արդէն:

— Հապա առնելիքներս ի՞նչ պիտի ըլլան, ըսի:

— Առնելիքներդ ամբողջ կը դանձենք և քեզի կը յանձնենք, ըսաւ նախարարը:

— Շնորհակա՛լ եմ, պէյ, բայց նոր բացած խանութքս ի՞նչ պիտի ըլլայ, որուն համար 30 ոսկի պարտք ըրած եմ:

— Խանութդ ալ իր արժէքովը կը ծախենք և դրամը քեզի կը յանձնենք:

— Շնորհակա՛լ եմ, պէյ, բայց պէտք է գիտնաք որ ես նշանածս չառած տեղ չեմ երթար, անոր մասին ի՞նչ կարգադրութիւն պիտի ըլլայ:

Շէֆիզ պէյ սկսաւ քմծիծաղով մը գլուխը շարժել և դէպի նոր դէմքը դառնալով, ըսաւ.

— Այս տղուն ձեռքը պէլան հանդիպեցանք, իր մէն պահանջներուն գոհացում տուինք, հիմա ելեր

մեզմէ կնիկ ալ կը պահանջէ, — ու դառնալով դէպի ինձ ըսաւ.

— Շա՛տ լաւ, նշանածդ և իր ծնողքը հոս կը հրաւիրենք, քեզի ալ պատեհութիւն կուտանք իրենց հետ տեսնուելու: Եթէ աղջիկը, ինքը և իր ծնողքը յօժարութիւն տան, այն ատեն՝ երկուքիդ ալ անցազիր կուտամ, նաև կը նստիք և Պոլիսէն դուրս ուզած տեղերնիդ կ'երթաք:

Այսպէս, իմ բոլոր պահանջներուս գոհացում տալու խոստումներն ընելէն յետոյ, հրամայեց որ վար տանին զիս: Դէպի դուռը քանի մը քայլ փոխելէս վերջը, նոր և կարևոր պահանջ մը միաքս ինկաւ: Ոստիկաններուն ըսի, թէ «նազր պէյին կարևոր ըսելիք ունիմ»: Շէֆիզ պէյն իմացաւ, և անմիջապէս ետ դարձուց զիս ու ըսաւ.

— Ըսէ՛, զաւակս, ըսէ՛, ի՞նչ ըսելիք որ ունիս, մի՛ քաշուիր ընաւ, համարձակօրէն յայտնէ՛:

— Պէ՛յ, դուք գիտէք որ ես մագի չափ յանցանք չունիմ, մինչդեռ ամենէն խիստ հսկողութեան ենթակայ եմ. զիս առանձնասենեակի մէջ (ինթիլախ) փակած էք. ո՛ր և է բարեկամի հետ տեսակցելու արտօնութիւն չէք տուած, ո՛չ կրնամ ուտելիք ունենալ և ոչ ալ անկողին, հագուստ ևլն: Օրը երկու կտոր սև չոր հաց միայն կը ստանամ, և չոր տախտակամածին վրայ կը պառկիմ. եթէ շաբաթ մը ևս այս վիճակին մէջ մնամ՝ ապահովաբար պիտի մեռնիմ, ու տեղ մըն ալ չպիտի կրնամ երթալ. քանի որ պարսպ տեղը զիս Պոլիսէն կ'արտաքսէք, ինչո՞ւ համար կ'ուզէք մահուան մօտեցընել և այնպէս ճամբայ հանել զիս:

Շէֆիզ պէյ, խիստ ցաւակցական շեշտով մը, հրամայեց ոստիկաններուն՝ որ զիս դուրսը ընդհանուր բանտարկեալներուն մէջ թողուն և չըլլայ՝ թէ առանձնասենեակի մէջ փակեն, յայտնելով թէ եղածը թիւրիմացութեան մը արդիւնք ըլլալու է, և թէ մինչև մեկնե-

լիք օրս ազատ պիտի ըլլամ բանտին մէջ բարեկամներու այցելութիւնն ընդ ունիլ:

Ես այս վերջին խոստման համար ալ շնորհակալութիւնս յայտնելով՝ հետեւեցայ ոստիկաններուն, որոնք զիս տարին բանտապահին յանձնեցին: Բանտապահը զիս կրկին ուղղակի առանձնասենեակս տարաւ: Կը բողոքեմ իր այդ վարմունքին դէմ, բայց օգուտ չունի:

— Ի՞նչ ըսել է, կ'ըսեմ, որ Նազր պէյը զիս դուրսը թողելու հրաման տալէն յետոյ, դուք զիս կրկին ներսը կը փակէք:

Բանտապահը կը պատասխանէ.

— Օրէնքն այնպէս է որ՝ երբ մէկն առանձնասենեակէն դուրս թողելու հրաման ելլէ՝ պաշտօնական թուղթով կը հաղորդուի բանտապահին այդ հրամանը. քեզի համար ինձի ո՛ր է է հրաման եկած չէ, և ես՝ առանց այդ պաշտօնական հրամանին՝ քեզ դուրսը թողելով՝ խիստ ծանր պատասխանատուութեան տակ պիտի իյնամ: Եւ առանց կարևորութիւն տալու իմ բողոքներուն՝ զիս փակեց նախկին տեղս, ու հեռացաւ:

Ես սկսայ իմ միջնորդեայ ճամբորդութեան գործին: Քայլերս անընդհատ յառաջ կը նետեմ ու կը նետեմ, և դարձեալ նոյն փոքր սենեակին մէջն եմ, նման այն մուկերուն որ իրենց վանդակին մէջ դրուած անիւի մը վրայէն կը վազեն ու կը վազեն, և կրկին նոյն տեղն են:

Այդ օրուան եղելութիւնը, որ նախապէս հանելուկ մը թուած էր ինձի, հիմա տակաւ առ տակաւ կը վերլուծուէր մտքիս մէջ: Սկսած էի ճանչնալ այն մեծ և գուցէ անդարմանելի սխալը զոր գործած էի քիչ առաջ ամերիկեան քաղաքացի ըլլալս ուրանալով: Ես Ամերիկացի ըլլալս ծածկած էի միմիայն թուրքիայէն և մասնաւորապէս Պոլիսէն շարաքսուելու համար, բայց հիմա որ Պոլիսէն արտաքսուելս անդառնալի վճիռ մըն էր այլևս, ի՞նչու ծածկէի Ամերիկացի ըլլալս և կրկին ինքզինքս այդ նեղ տեղը մտալու դատապարտէի: Ա՛լ ինձի

համար գաղտնիք մը չէր որ վերը Շէֆիզ պէյի քով նստող ու իմ վրայ այնքան լաւ տպաւորութիւն ձգող նոր դէմքը Ամերիկական կառավարութիւնը ներկայացընող մէկն ըլլալու էր Պոլսոյ դեսպանատան կողմէ զրկուած, զիս պաշտպանելու համար:

Նախ՝ որ իր հարցումները միմիայն Ամերիկացի ըլլալս հաստատելու շուրջը դարձան, և ո՛չ ուրիշ բանի: Երկրորդ՝ որ Շէֆիզ պէյը անբաղդատելի կերպով փոխուած էր անոր ներկայութեան. անիկա՝ որ նախորդ հարցաքննութիւններու պահուն ամենէն դժոխային հայհոյութիւնները կը տեղացնէր զլիսուս, անիկա՝ որ օրէնք, կրօնք և ամէն նուիրական բան իրար կը խառնէր, անիկա՝ որ զիս շան պէս սատկեցնելու սպառնալիքներով հետս կը խօսէր, անիկա՝ որ կարկուտի պէս ապտակներ կ'իջեցնէր իմ դէմքիս և քանիցս ըէփօլվէրը ճակատիս ուղղած՝ Փատիչահի գլխովը երդում կ'ընէր ուղեղս պայթեցնելու, այդ մարդակերպ հրէշը, անմեղ հրեշտակի ազնիւ երեւոյթ մը ստացած էր: Հետս խօսած ատենն անանկ հայրական խանդաղատանքի շեշտ մը կը դնէր իր խօսքերուն մէջ, որ ամենէն ճարպիկ հոգեբանն անգամ պիտի խաբուէր զայն քաղաքակրթութեան տիպար մը նկատելով: Այս անբացատրելի փոփոխութիւնն ուրիշ ո՛ր է է պատճառէ չէր կրնար յառաջ դալ, եթէ ոչ օտար պետութեան մը մէկ պաշտօնեային ներկայութենէն: Ա՛լ տարակոյս շիկար ինձի համար որ՝ այդ օրուան նոր դէմքը Պոլսոյ ամերիկեան դեսպանատան թարգմանն եղած ըլլալու էր: Անչո՛ւշտ, դուրսի բարեկամներս՝ իմ ազատումէս յուսահատ՝ ստիպուած են եղեր դեսպանատան պաշտպանութեանը դիմել: «Քանի որ այսպէս թէ այնպէս՝ դեսպանատունն այլևս գործը ձեռք առած է, ալ ի՞նչու ես ուրանալի Ամերիկացի ըլլալս: Ի՞նչ մեծ սխալ էր զոր գործեցի», կ'ըսեմ ինքնիրենս: Բայց միւս կողմէն ալ ինքզինքս կը մխիթարեմ, մտածելով թէ արդիւնքը միևնոյնը պիտի ըլ-

լար: Ձէ՞ որ եթէ Ամերիկացի ըլլալս հաստատուէր, հետեւանքը Թուրքիայէն աքսորում պիտի ըլլար, որ հիմա առանց Ամերիկացի եղած ըլլալուս նախարարը խոստացաւ զիս երկրէն դուրս դրկել՝ իմ բոլոր փափաքներուս գոհացում տալով: Ուրիշ առաւելութիւն մըն ալ կար իբրեւ Թուրքիացի արտաքսուելուն մէջ: Այն էր՝ թէ յաւելտենապէս դուրսն ապրելու չպիտի դատապարտուէի, կամ Թուրքիոյ դուռները մինչև վերջն իմ առջևս փակուած չպիտի մնային, մինչդեռ իբր Ամերիկացի դուրս ելլելով՝ այլևս չպիտի կրնայի Թուրքիա ոտք կոխել:

Այս մտածումներով ինքզինքս կը մխիթարէի և կը կարծէի թէ ուրացումի սխալը ճակատագրի՝ ո՛ր և է փոփոխութիւն մը յառաջ չպիտի բերէ: Անցան ութն օրեր ևս, եկող գացող չի կար: Ո՛չ առնելիք գանձելու, ո՛չ խանութ ծախելու, և ո՛չ ալ նշանածի յօժարութիւն առնելու խօսք կար:

Ութերորդ օրն էր այդ խոստումներէն վերջը, և ահա՛ զիս առանձնասենեակէս հանելով տարին դուրսը, ուրիշ տասը աքսորուելիք բանտարկեալներու մէջ: Հոնկէ երկուական հօգի իրար շղթայելով՝ չորս զինեալ ստիկաններու հսկողութեամբ՝ շիտակ Տրապիզոն գացող թրքական նաւ մը տարին մեզ: Այդ ասենն էր որ ըզգացի գործած սխալիս մեծութիւնը: Բայց այլևս շատ ուշ էր, և ո՛ր և է բողոք կամ արտունջ ուրիշ արդիւնք պիտի չունենար, եթէ ոչ թուրք ստիկաններու խարազաններուն ենթակայ ըլլալով՝ համակերպիլ սե ճակատագրին:

Աքսորեալներու վեցը հայեր էին, որոնք ամենքն ալ Սամսոնի նաւահանգիստը հանեցին՝ իրենց ծննդավայրը զրկուելու համար: Մենք մնացինք, երկու թուրք և մէկ քիւրտ աքսորեալներու հետ, Տրապիզոն զրկուելու և անկից ալ կարին:

Թուրքերէն մէկը որ կարսեցի էր, Պոլսոյ մէջ ստիկանական քօմիսէրի մը քանի մը ապտակ զարկած

ըլլալուն համար կ'աքսորուէր իր տեղը: Իսկ միւս թուրքին զինուորագրութեան քուէն ելած ըլլալով՝ ձերբակալած իր տեղը կը դրկէին: Քիւրտն ալ՝ Հաճի Ահմէտ անունով՝ չորս տարի է ի վեր պանդխտած էր Բաղէչէն Պոլիս, և բնաւ իր կնոջն ապրուստին համար դրամ զրկած չէր: Կինը բողոքած էր տեղական վալիին, որուն հեռագրական պահանջովը ձերբակալեր էին զինք և կընոջը քով կը դրկէին:

Հաճի Ահմէտի հագուստը կը բաղկանար երկու կըտոր ցնցոտիներէ. կուրծքը բոլորովին բաց մնացած էր: Երկար ժամանակ անոր մարմինը ջուր տեսած ըլլալու չէր: Ազան այնքան թանձրացեր էր որ կարելի չէր գիտնալ թէ ինքը սեւամորթ է թէ ճերմակ: Հաճի Ահմէտի միակ զարդը իր լայն և ինքնիրեն երկնցած մօրուքն էր, որուն բուսնիլ սկսած օրէն ի վեր՝ ջուր և սանար դպած չէր, և որուն թելերուն վրայէն արևելեան անթիւ թռչուններն անդադար կ'ելլէին և կ'իջնէին՝ բացարձակ ազատութեամբ:

Հակառակ իր այդ վիճակին՝ քիւրտ Հաճի Ահմէտը՝ անսպասելի գիտակցութիւն մը ունէր. Ամերիկայի նախագահին անունը գիտէր. կ'ըսէր «Մաքինկլի է»: Գիտէր նաև թէ Ամերիկան հանրապետութիւն է. կը խօսէր հանրապետութեամբ կառավարուող երկիրներու առաւելութեան վրայ, և կը թուէր միապետութեան չարիքները: Իր այս տարօրինակ գիտակցութիւնը զինքը համակրելի ընծայած էր ինձ, թէև իր սնուցած միջասներէն բնաւ չէի ախորժիր: Հաճի Ահմէտը շատ հիացումով կը խօսէր նաև Սերոբ Փաշայի մասին, և կ'ըսէր. «Սերոբ Փաշա մի՛ ըսեր, հրեշտակ ըսէ՛, հրեշտակ»: Կը պատմէր անոր քաջագործութեանց վրայ և կ'ըսէր թէ Սերոբ Փաշան բնաւ աղքատներուն չէր դպեր: Ընդհակառակը, շատ անգամ աւազակներու դէմ կը պաշտպանէր խեղճ ճամբորդները:

Հասանք Տրապիզոն: Մեզ առաջնորդեցին տեղւոյն բանտը: Աս ալ գնտան մը շէր: Ընդհակառակը, երկրորդ յարկի վրայ սենեակ մըն էր որուն հիւրանոց (միսաֆիր խանէ) անունը կուտային: Այդ հիւրանոցին մշտնջենական բնակիչները ծայրայեղ կերպով հիւրասէր էին. նոր անձ մը գալուն պէս չորս կողմէն կը պաշարէին, և իրենց առաջին գործը կ'ըլար եկողին աւելորդ անմաքուր արիւնը դուրս քաշել: Առաջին անգամն էր որ ատանկ միաբան, համերաշխ և կարգապահ հասարակութեան մը կը հանդիպէի: Ասոնք անդուլ գործունէութիւն մը ցոյց կուտային մասնաւորապէս գիշերները, և բոլորն ալ միացած՝ լուն, մլուկը, մուկը և արեւելեան անթեթ թռչունները՝ ահարկու բանակ մը կը կազմէին: Վեց օր և վեց գիշեր ենթակայ եղանք այդ բարբարոս խուժանի հարստահարութեան:

Վեցերորդ օրը, մեզ ճամբայ հանցին ժանտարմախ մը ընկերակցութեամբ, որուն իրաւասութիւն տուած էին մեզ շղթայել կամ ոչ: Ժանտարման թուրքերուն ու քիւրտին ձեռքերը շղթայեց, բայց զիս արձակ թողուց որ քայլեմ: Հիմա որ ես ալ բաւական ուսումնասիրած էի թուրքերու հոգեբանութիւնը՝ հասկցայ որ ժանտարման իմ հայ ըլլալու և վրաս եւրոպական հագուստ կենալուն համար էր որ չի շղթայեց զիս՝ մտածելով թէ ինձի հետ քիչ մը լաւ վարուելով իր բերանը պիտի իւղոտէր: Քանի մը քայլ առաջ գացինք, ժանտարման դուռ մը բաղխեց. թուրք կին մը դուրս ելաւ, իր կինն էր, ու ժանտարման անոր յայտնեց թէ մինչև ձէվիզըզ պիտի երթայ դառնայ և հարցուց թէ արդեօք բանի մը պէտք ունի: Կինը պատասխանեց թէ իր քով մսի և հացի դրամ չի կայ, ու լաւ կ'ըլլայ որ իրեն քանի մը դրուշ դրամ ձգէր և ապա երթար: Ժանտարման ձեռքը դրպանը տարաւ և պարպազ դուրս հանեց «Ա՛հ, քովս մանր դրամ չի կայ եղբ» ըսելով, ու ինձի դառնալով ըսաւ. «Աղա՛, կը հաճէի՞ք ինձի 5 դը-

րուշ փոխ տալ՝ քիչ վերջը վճարելու պայմանաւ»: Հինգ դրուշ փոխ առինք իրեն, ախր է թիւն ետ ստանալու պայմանաւ, ու այդ փոխատուութիւնը «սարուկ կեափուր»ը «աղա»ի վերածեց մինչև ձէվիզըզ:

ձէվիզըզի բանտը քիչ մը գնտանի երևոյթ ունէր, ուր գոնէ պատուհան մը ձգուած շէր ցորեկը գիշերէն զանազանելու համար: Բարեբաղդաբար հոն միայն մէկ գիշեր անցուցինք: Հոտ ալ մուկերը, լուերը, մլուկներըն ու ոճիւնները միացած՝ համերաշխ կը գործէին, և կը թուէր թէ ասոնք սովէն նոր փրթած էին:

Յաջորդ օթեանն էր Զիվանա լեռան գագաթը: Այստեղ բանտարկեալներուն յատուկ տեղին մէջ ջուր լեցուած ըլլալով՝ պարտաւորուած էին մեզ տեղաւորել խանի մը մէջ, և որպէսզի չի փախչինք, չորս աքսորեալներս ալ մեր վզէն երկաթէ շղթայով իրարու կապեցին և մէկ ծայրը տարին հաստատուն սիւնի մը հետ փականքով կըպեցին: Ամբողջ գիշերն այդ վիճակին մէջ անցուցինք: Մեզմէ ո՛ր և է մէկն եթէ դուրս երթալ ըստիպուած ըլլար՝ միւս երեքն ալ հետը պիտի երթային, և այդպէս իրարու շղթայուած կենային մինչև որ մէկը վերջացնէր իր գործը:

Յաջորդ բանտը Կիւմիւշխանէինն էր, ուր կեցանք վեց օր. ա՛լ ոչինչով չէր տարբերի նախորդներէն, և աւելի գէշն այն էր որ այստեղ բանտարկեալներն իրարու վրայ խռնուած էին:

Ամէն տեղ որ ստիկանները կը փոխուէին, հիները նորերուն կը յանձնարարէին զիս՝ ըսելով. «Էրմէնիէ էյի պաք, պիշէյ շըգար իսա օնտան շըգար. օպիրլէրաէ փիրէ պիլէ պուլունմազ», (Հայուն լաւ նայէ՛, բան մը ելլէ նէ՛ անկէ կ'ելլէ. միւսներուն քով լու անգամ չի գտնուիր):

Կիւմիւշխանէին մեզի ընկերացող զապթիէն, որ 50 տարեկան մարդ մըն էր, իր առաջին գործն ըրաւ մեզի պատմել՝ թէ ինքն երեք հոգի սպաննած է, և այդ

պատճառաւ չավուշութեան աստիճանին բարձրացեր, «իմ սկզբունքս է», կ'ըսէր, «իմ առջևէս փախչող բանտարկեալին երկու անգամ պոռալ որ կանգնի. երրորդին եթէ չանսայ՝ գնդակն ետևէն կը հասնի»: Հակառակ իր այս պարծենկոտութեան, երկու թուրքերն ու քիւրտը միասին շղթայելէն յետոյ ճամբայ հանեց, եւ ճաշ ընելու ժամանակն իսկ գութ չըրաւ ձեռքերնուն շղթան քակել. այլ հրամայեց ինծի որ պատանները կտրեմ բերաննին դնեմ որ ուտեն:

Յաջորդ օթեանն անմարդաբնակ տեղ մը կառուցուած պահականոց մըն էր, այստեղի ոստիկաններն աւելի մարդասէր գտնուեցան, և մէկ-մէկ խուրձ խոտ տուին վրան պառկելու:

Ամենէն անտանելին Բաբերդի բանտն էր՝ հոն խըռնըւած բազմութեան և իր գարշահոտութեան պատճառով: Այստեղ նորութիւն մըն ալ կար, այն էր՝ բոլոր բանտարկեալները վեց-վեց հոգի ծանր երկաթներով իրարու հետ շղթայուած էին իրենց վզէն. ատոր պատճառն այն էր որ քանի մը օր առաջ, երեք ոճրագործ քիւրտեր փախեր էին բանտէն, և հիմա փախչողներուն մեղքը մնացեալները կը քաւէին: Հոտ մնացինք վեց օր:

Բաբերդէն ճամբայ ելած օրերնիս օդը սաստիկ տաք էր. կարծես գետինը կրակ փռուած էր և վերէն ալ գլխնուս կրակ կը թափէր: Մեր այն ընկեր թիւրքը, որ կարսեցի էր և ոստիկանական քովսէրի մը քանի մը ապտակ զարնելուն համար կ'աքսորուէր, աչքը գոցեց՝ բերանը բացաւ, և երեք հեծեալ ոստիկաններու ներկայութեան՝ Սուլթան Համիտի և ոստիկանական նախարար Շէֆիզ պէյի թախտէն, թաճէն, տինէն, մէսէպէն, հարէմէն սկսաւ, և ընաւ բան մը բացը շի թողուց: Ոստիկաններն ի զուր կը յորդորէին որ ձայնը կտրէ՝ «Միւսուլման մարդու մը անվայել է՝ ատանկ նըւերական բաներու հայհոյել», ըսելով: Կարսեցին քանի ոտքը կը դնէր տաքցած աւազին վրայ, անգամ մըն ալ

կը նորոգէր Սուլթանի թախտը, թաճը, տինը և մէսէպը. ասկէ զատ՝ կը մաղթէր որ Մոսկովիին սուրը կըտրուկ ըլլայ և օր առաջ գայ Պոլիսը գրաւէ և ժողովուրդըն ազատէ այդ «տինսիզ»-«իմանսիզ» ոճրագործներուն ձեռքէն...

— Պոլսոյ մէջ, կ'ըսէր ան, գողերով, աւազակներով և ոճրագործներով լեցուն են; ես շան մը երկու ապտակ զարնելուն համար այս տաժանելի պատիժին կ'ենթարկուիմ: ա՛լ ի՞նչպէս կրնամ ինայել այդ ոճրագործ կառավարութեան:

Ոստիկանները սակայն՝ փոխանակ զայն բռնի լռեցընելու՝ տեսակ մը աղաչական ձևերով կը թախանձէին որ ինայէ և այդ սրբազան բաներուն շի հայհոյէ, գոնէ նկատի առնելով որ ուրիշ կրօնքի ծառայող մարդ կայ մէջերնին:

Ես ըսես՝ խնդուքս է բռներ, չեմ կրնար զսպել, լեզուս կը խածնեմ օգուտ չունի, ունեցած միջադէպը ինձ խնդուք պատճառած է, ստիպեալ՝ քայլերս առաջ կը նետէի որ դէմքս շի կրնան տեսնել գոնէ:

Հասանք իլիճէ ըսուած գիւղը, որ կարինէն երեք ժամ միայն հեռու է: Այդտեղ, մեզի ուղղեկցող ոստիկաններուն յանձնուեցան քանի մը զինուորութենէ փախչող թիւրք կալանաւորներ ալ, որոնք կարին տարուելով վերստին զինուորութեան պիտի զրկուէին, ինչպէս նաև թիւրք կին մը, որ ճանապարհին առանց անցաբի բռնուած ըլլալով՝ հսկողութեան տակ՝ կարին կը վերադարձնէին: Թիւրք կինը ձերբակալուած էր կիւմիւլիսանէի մօտերը. ցորեկներն ոստիկանի մը ընկերակցութեամբ ճամբորդած է եղեր, իսկ գիշերներն որ գիւղ կամ քաղաք որ հասած են՝ տեղւոյն իմամին տունը բանտարկած են՝ ըստ օրինի, իբրև ամենէն ապահով տեղը:

Զինուորութենէ փախչող թիւրքերուն մէկ-երկուքը քաջ ծանօթ ըլլալով ոստիկաններուն, շատ մտերմա-

բար կը վարուէին իրարու հետ, և դժուար չըլլար իրենց համաձայնիլ ոճիրի մը շուրջը: Եւ ահա՛ իրենցմէ մէկն իբրև պատգամաւոր մօտեցաւ թիւրք կնոջ առջարկներ ներկայացնելու՝ իրենց կազմած ծրագրին մասին: Կինը շի համաձայնեցաւ և մերժեց: Սակայն բռնութիւնն իր գործը կատարեց: Կնոջ լացն ու աղաղակն անկարող եղան գազաններուն գութը շարժել:

Հասանք Կարին: Հոս ալ մեզ դրին «Միսաֆիր խանէ» կոչուած տեղը: Այստեղի «Միսաֆիր խանէ»ն իր դարչահատութեամբն ու հիւրերուն իրարու վրայ խռնուած ըլլալովն անտանելի էր: Բարեբաղդաբար, Կարինէն մինչև մեր գաւառը մեզ տանելու պաշտօնունեցող երկու զապթիէները մեր գաւառացի ըլլալով (անոնցմէ մէկը հայ մըն էր) և որոնք շատ անգամ մեր գիւղը հարկահաւաքութեան գացած ատեննին մեր տունէն իրենց ձիերուն համար առատ խոտ ու գարի և իրենց փորին համար թարմ հաւ ու հաւկիթ վայելած ըլլալով՝ իմ հոն հասնիլս իմանալուն պէս ուզած էին ինծի բարիք մը ընել, որպէսզի յետայնու աւելի համարձակութեամբ պահանջկոտ ըլլային:

Այդ զապթիէները մեր գաւառէն սուրհանդակը բերած էին Կարին. ու վեց օր վերջը պիտի վերադառնային: Կարինէն մեր տեղն երթալիք սուրհանդակը, ինչպէս նաև բանտարկեալներն իրենք պիտի տանէին: Ինծի համար դիմում ըրին կուսակալին և խնդրեցին որ զիս փոխանակ վեց օր յետոյ՝ այսինքն իրենց մեկնելիք օրը իրեն յանձնելու՝ այժմէն իրենց յանձնեն թէ իրենք պատրաստ են երաշխաւորութիւն տալ՝ որ զիս ապահով մեր գաւառի կառավարութեան պիտի տանեն յանձնեն, և փոխանակ այդ վեց օրը բանտը մնալու, դուրսը քաղաքին մէջ ազատ ըլլամ: Կուսակալն ընդունած էր զապթիէներուն խնդիրքը և անոնցմէ գրաւոր երաշխաւորութիւն առնելով՝ հրամայած էր որ զիս յանձնեն անոնց: Անոնք ալ ինծի բացարձակ ազատութիւն տուին

քաղաքին մէջ ուզած տեղս բնակելու և ուզած տեղս պտտելու՝ մինչև մեկնումի օրը:

Առաջին օրն իսկ բարեկամացանք Կարնեցի 16-17 տարեկան հայ երիտասարդի մը հետ, որ ինծի կ'առաջնորդէր քաղաքին ամէն կողմերը: Այս պտոյտներու ընթացքին՝ իմ առաջնորդ բարեկամիս տուած տեղեկութիւններն ու ծանօթութիւնները միայն և միայն արիւնի, աւերի ու թալանի պատմութիւններ էին.

— Կը տեսնե՞ս այս փողոցը, կ'ըսէր ան, հո՛ս էր որ թուրքերը շատ հայ կոտորեցին, հոսկէ՛ էր որ դիակները վերջէն կառքերով կը փոխադրէին գերեզմանատուն... Կը տեսնե՞ս այս հրապարակը, հո՛ս թափուած հայ արիւնը փոքր լիճ մը կը ներկայացնէր... Այստեղն էր որ հայերը քիչ մը ընդդիմութիւն ըրին... Այստեղն էր որ հայոց բոլոր խանութները թալան ըրին... Այստեղն էր որ քանի մը ամիս առաջ Արամ Արամեան անուն երիտասարդը կախազան հանեցին...

Գացինք գերեզմանատուն: Առաջնորդս ցոյց տուաւ այն փոսը, ուր բոլոր հայ նահատակները՝ քանի մը հարիւր հատ՝ իրարու վրայ թաղուած էին առանց կրօնական արարողութեան. ո՛ր է է նշան մը շի կար այդ փոսին գերեզման մը եղած ըլլալը ցուցնող, միայն շորս կողմը քիչ մը փորուած էր՝ որպէսզի գիտցուի և նոր մեռեալի մը համար սխալմամբ հոն շի փորուի: Քիչ մը անդին վրան քանի մը պղտիկ քարեր շարուած աննշան գերեզման մը կար. այդ ալ քիչ առաջ կախաղան բարձրացող Արամեանինն էր՝ որուն վրան ալ արգիլուած էր կանոնաւոր գերեզմանաքար դնել:

Մեր ազատութեան վեց օրերն անցան՝ խիստ սրբտաճմիկ տեսարաններու և սարսուզդեցիկ դէպքերու պատմութիւններով, և վերջապէս՝ մեր գաւառացի զապթիէներու ընկերակցութեամբ՝ ճամբայ ելանք ծընընդավայրնիս երթալու: Կարինէն անդին այլևս խիստ հսկողութեան ենթակայ բանտարկեալի մը պէս չէր որ

կը ճամբորդէինք, զապթիէները շատ լաւ կը վարուէին հետս. իրիկունները՝ ո՛ր գիւղ որ կ'օթեւանէինք՝ լաւ անկողին փռել կուտային ինծի համար, և համեղ կերակուրներ շինել կուտային: Կարինէն անդին ո՛չ ոք կրնար գուշակել թէ ես բանտարկեալ մըն եմ և այդ զապթիէներու հսկողութեան ենթակայ: Կարնոյ մէջ վեց օրուան ազատութեանս միջոցին՝ վրաս-գլուխս մաքրած և հագուստներս ալ նորոգած ըլլալով, քիւրտ գիւղացիները զիս պաշտօնեայ կը կարծէին և շատ ալ ակնածանօք կը վերարերուէին: Զապթիէներն ո՛ւր տեղ չէին ըսեր թէ ես բանտարկեալ եմ, ընդհակառակը, ամէն տեղ կը պատուիրէին որ լաւ խնամք տանին «Աղա»ին, «Աղան կարևոր մարդ է» ըսելով: Տրապիզոնէն մինչև Կարին ոտքով ճամբորդած ըլլալով՝ ոտքերուս կաշին ելած էր և մեծ վէրքեր բացուած էին: Մեր հայրենակից զապթիէները ձի մը վարձած էին (իմ հաշուոյս) ինծի համար: Այսպէս՝ մէկ ու կէս ամսուան տաժանելի կեանքէն յետոյ՝ վերջին չորս օրերն ալ «աղա»ի կեանքով մը ճամբորդելով հասանք մեր գաւառը: Այնտեղ մեզի ծանօթ հայ վաճառականներ իսկոյն եկան գայմագամին քով, և ինձ համար հարկ եղած օրինական երաշխաւորութիւնը տալով՝ զիս ազատ մեր գիւղն երթալու արածնութիւնը խնդրեցին ինծի համար:

Գայմագամը՝ տրուած երաշխաւորութիւնները ապահով նկատելով՝ հրամայած էր որ զիս «Փօլիս քօմիսէր»ին ներկայացնեն և հարկ եղած ձեւակերպութիւնը կատարելէն յետոյ՝ ազատ թողուն որ տուն երթամ:

Ներկայացանք Քօմիսէրին: Այս չըլլալիք թուրքը սակայն չուզեց գիւրաւ մեր օձիքը թող տալ, և սկսաւ կարգ մը հարցումներ ընել.

— Քեզ ի՞նչու համար Պոլիսէն աքսորեցին:

— Ո՛ւր է պատճառ մը չի կար, էֆէնտի՛:

— Պարապ խօսք չե՛մ ուզեր, առանց պատճառի մարդ չեն աքսորեր, շիտակն ըսէ:

— Շիտակն այն է որ ո՛ւր է յանցանքի մը մէջ գըտնուած չեմ ես, պարսա տեղն աքսորեցին:

— Ինծի նայէ՛, դուն կայսերական կառավարութիւնը կը նախատես՝ երբ կ'ըսես թէ պարապ տեղը քեզ աքսորեցին:

— Էֆէնտի՛, շիտակ խօսելով միթէ կառավարութիւնը նախատած կ'ըլլամ. ես ո՛ւր է յանցանքի մը մէջ գտնուած չեմ, բայց որովհետև ես արտասահմանէն եկած էի, և առ հասարակ դուրսէն եկող հայերը իրենց տեղը կը դրկեն, այսպէս զիս ալ իմ տեղս դրկեցին:

— Եթէ պարագան այդպէս եղած ըլլար, դուրսէն եկած օրդ իսկ պիտի աքսորէին. քանի որ մէկ ու կէս տարի ազատ ձգեր են քեզ Պոլսոյ մէջ, անշո՛ւշտ մեծ յանցանքի մը մէջ գտնուած ես որ աքսորեր են:

— Էֆէնտի՛, ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ մեծ յանցանքի մէջ գտնուած կ'ըլլամ, և զիս իմ տունս դրկել կ'որոշեն. ոչ ապաքէն՝ եթէ յանցաւոր ըլլայի՝ զիս հոն պիտի բանտարկէին:

— Աւելորդ խօսք չեմ ուզեր, քեզի հետ եկած «էվրագ»ի մէջ գրուած է պատճառը, մինչև որ դուն ալ նոյնը չըսես բերնովդ քեզ ազատ չենք կրնար ձգել, և պիտի գրենք Պոլիս ու քու մասիդ նոր հրամանի պիտի սպասենք:

— Ի՞նչ գրուած է որ ես կ'ուրանամ, էֆէնտի՛, զիս պատահմամբ ձերբակալեցին Պոլսոյ մէջ, տարին «Պապը Զապթիէ»ն, հոն հարցուցին թէ ո՞վ եմ, որքան ատեն է ի վեր պանդուխտ եմ, ո՞ւր անցուցեր եմ ժամանակս, ի՞նչ զբաղում ունեցեր եմ, և ըն. ես ալ ամէն հարցումի բացարձակ ճշդութեամբ պատասխան տուի. անկէ վերջը քանի մը օր զիս հոն վար դնելէ յետոյ, օր մըն ալ կանչեցին ըսին, թէ «Քեզի համար որոշուած է որ հայրենիքդ երթաս», ես ալ «Շատ լաւ, ըսի, կառավարութեան որոշումին՝ կը հնազանդիմ», և ճամբայ ե-

լայ ինձ յատկացուած ոստիկանի ընկերակցութեամբ : Ահաւասիկ , ամբողջ եղելութիւնը :

— Դուն ա՛յն ըսէ , երբ քեզ Նազր պէյի ներկայութեան տարին , ի՞նչ հարցում ըրաւ քեզի , և ի՞նչ պատասխան տուիր :

— Քիչ առաջ յիշած հարցումներս ըրաւ :

— Շիտա՛կն ըսէ , կ'ըսեմ , եթէ ոչ ազատ շարժի ըլլաս :

— Շիտակն այդ է :

— Քեզմէ մասնաւոր մարդիկ չի հարցուց :

— Շատ մարդիկ հարցուց , ես ալ ո՛վ որ կը ճանչնայի՛ ըսի կը ճանչնամ , և ով որ չէի ճանչնար՝ ըսի չեմ ճանչնար :

— Ահա՛ այդ քու ճանչցած մարդերդ «չեմ ճանչնար» ըսելուդ համար է որ քեզ աքսոր ըրեր են : Հիմա ճանչցած ըլլալդ շիտակն ըսէ՛ , ու քեզ ազատ թողում :

— Էֆէնտի՛ , ես իմ ճանչցած մարդիկս չեմ ծածկած բնաւ , թողուս ալ ա՛յդ է ճշմարտութիւնը՝ չի թողուս ալ : Եթէ ձեր խիղճը թոյլ կուտայ որ տասնեմէկ տարուան պանդուխտ մը զրկէք իր մօրը տեսութենէն , կարող էք զիս բանա դնել :

— Վերջապէս շիտակը չի՞ պիտի խոստովանիս :

— Պատասխաններուս մէջ մագի շափ սուտ չի կենալուն համար երդում կ'ընեմ :

Ատոր վրայ թուրք քօմիսէրը հրամայեց որ զիս բանա վերադարձնեն , յայտնելով թէ ինքը պարտաւոր է իր կատարած հարցութիւնները Պոլիս ոստիկանական նախարարին հաղորդել և անկէ եկած հրամանին համեմատ վարուել իմ մասին : Ու մեզ տարին բանտ , որպէսզի մեր գաւառի բանտն ալ տեսած ըլլամ , ու անոր վայելքներէն ալ չի զրկուիմ :

«Գետն անցած էինք , առուակի մէջ խեղդեալ» կ'ուզէին զիս հիմա :

Այս վերջին բանտն ալ՝ հակառակ իր փոքրութեա-

նը՝ լեցուն էր աւազակ և մարդասպան քիւրտերով եւ իրենց տուրքը չի կրնալ վճարելու յանցանքով դատապարտուած շատ մը հայերով : Քիւրտերու իւրաքանչիւր վեց հատը իրարու հետ երկաթով շղթայուած էին իրենց վզէն : Բանտին մէջ «Սուլթանի Պալատ» չի գտնուելուն համար , օրն երկու անգամ այդպէս բոլոր բանտարկեալներն իրարու շղթայուած դուրս կը հանէին և շորս կողմէն ոստիկաններով շրջապատած՝ քաղաքին փողոցներուն մէջէն , կը տանէին քիչ մը հեռուն գտնուած ձորը , ուսկից բաւական ջուր կը հոսէր , և ուր ամէնքը մէկ Սուլթանին հատուցանելիք իրենց պարտքը կը կատարէին , ու նոյն վիճակով բանտ կը դառնային : Այդ սովորական երկու անգամէն դուրս , ո՛րեք բացառիկ պէտքի համար անկարելի էր դուրս թողուլ ո՛րեք բանտարկեալ , և այդ խոնաւ բանտը շատերը փորհարութեան հիւանդութեան ենթարկած ըլլալով՝ ա՛լ կրնայ գուշակուել հոն տիրող դարչահատութիւնը :

Գիշեր մըն ալ հոն անցուցինք : Իմ հոն հասած ըլլալուս լուրը գացած էր մօրս , և իմացած էին Փօլիս Բօմիսէրին յարուցած դժուարութեան մասին :

Մեր գիւղախմբի Միւտիւր պէյը՝ որ գաւառին մէջ շատ մեծ ազդեցութիւն ունի , և որ տեսակ մը պարտականութիւն կը զգայ իր դրացիներն տտանկ պարագաներու մէջ պաշտպանելու , իր դէմ յարուցուած դժուարութեան մասին իմանալուն պէս՝ հետեւեալ առտուն անձամբ եկած էր գայմագամին քով , և ազդու կերպով բողբօած էր զիս վար դնելուն համար՝ ըսելով .

— Գայմագամ պէյ , ձեր խիղճը ի՞նչպէս թող աըւաւ՝ որ առանկ ծանօթ , վստահի ընտանիքի մը զաւակը՝ իր տասնեմէկ տարուան պանդխտութենէն յետոյ՝ կանոնաւոր երաշխաւորութիւն տալով հանդերձ՝ վար դրած էք , չէք թոյլատրած որ իր մօրը քով երթայ , ծերունի մօրը կարօտը լեցնէ :

— Պէտք եղած վստահութիւնը չէ՛ ներշնչած Բօմի-

սէր էֆէնտին, այդ պատճառաւ ստիպուեցանք վար դնել՝ մինչև որ ապահովիչ տեղեկութիւններ քաղենք իր մասին:

— Եթէ նոյն իսկ այս երիտասարդը ապացուցուած մարդասպան մը եղած ըլլար, խղճի օրէնքը կը պահանջէր որ երաշխաւորութիւն առնելով պատեհութիւն տալիք իր ծեր մօրը քով երթալ՝ անոր կարօտը լեցնել եւ կրկին դառնալ, դուք անգամ մը ինքզինքնիդ անոր մօրը տեղը տեղը և ըստ այնմ վճիռ մը տուէք:

— Է՛հ, ի՞նչ ըսել կ'ուզէք, Միւտիւր պէ՛յ, ըսել կ'ուզէք որ պէտք է ազա՞տ արձակեմ:

— Ի հա՛րկէ, պէտք է ազատ արձակէք:

— Դուք անձամբ երաշխաւոր կ'ըլլա՞ք անոր:

— Այո՛, ամենայն վստահութեամբ ես կ'երաշխաւորեմ:

Ու մեր պաշտպան Միւտիւր պէյը նորէն երաշխաւորութեան գիր տալով՝ յաջողեցաւ իմ ազատ արձակուելուս հրամանը ձեռք բերել:

Մայրս՝ բացարձակ վնաս ըլլալով Միւտիւր պէյի աղքեցութեան վրայ, առանց սպասելու անոր միջամբտութեան արդիւնքին, եղբայրներս զրկած էր քաղաք, ինծի համար հեծնելու ձի մըն ալ հետերնին:

Բանտէն ազատ եղանք՝ եղբայրներուս հետ պլլուիլն ու ջերմ համբոյրներ փոխանակելը ամէն բան մոռցուց, կարծես թէ բնաւ տառապանքներու ենթարկուած չըլլայի, ու տեսակ մը երջանկութեան մէջ գտնուէի:

Եղբայրներուս հետ մէկ-մէկ ձի նստած՝ **A** ժամուան ճամբորդութենէ մը յետոյ՝ յաղթական կերպով մտանք մեր գիւղը: Ո՞վ պիտի կրնար բացատրել այդ վալրկեանին ամբողջ հոգեկան խռովքը մօրս՝ երբ ան տեսաւ որ ձի հեծած միասին գիւղ կը մտնեն իր երեք տղաքը, որոցմէ մէկը **1A** տարեկան հասակին մէջ բաժնըւած էր իրմէն՝ և այժմ **2ձ** տարեկան երիտասարդ մը դարձած՝ անակնկալ կերպով իր գիրկը կը վերադառնար:

Մայրս շէր կրնար բռն մը խօսիլ, զիս իր կուրծքին սեղմելով երեսայի մը պէս կուլար:

— Ի՞նչու կուլաս, մայր իմ, ուրախ եղիր որ գաւակդ քովդ է հիմա:

Պատասխանը կրկին լաց, կրկին արցունք և համբոյր է: Մայրս անուշա ուրախ և երջանիկ էր որ ես իր գիրկըն էի, բայց ախուր էր և ապերջանիկ՝ որ իմ պանդուխտ գտնուած պահուն հայրս մեռած էր, ու այժմ կենդանի շէր որ իր մխիթարութեան մասնակից ըլլար, և իր տղաքն ալ իրենց հօր ներկայութեամբն աւելի երջանիկ զգային:

Մօրս զգացած ուրախութիւնը մինչև հոն հասած էր, որ քանիցս ըսաւ թէ «Աստուած Սուլթան Համիտի հետ ըլլայ որ քեզ աքսորեց, եթէ ոչ դուն հայրենիք գալիք շունէիր»:

Մեր գիւղը գրեթէ աւերակի մը վերածուած էր. շատ մը շէն տուներ փլած, կորսուած էին, և որոնց տեղն այժմ թուրքերը բանձարեղէն կը ցանէին: Շատ ընտանիքներ, որոնք երբեմն ապահով ապրուստ ունէին, մշակներ կ'աշխատցնէին, աղքատներ կապրեցնէին, այժմ յետին ծայր թշուառացած՝ չոր հացի իսկ կարօտ վիճակի մէջ ինկած էին, ու իրենց մարմինը քանի մը կտոր ցնցոտիներով ծածկած էին:

Օգոստոս ամիսն ըլլալով՝ հողագործներու աշխատութեանց ամենատաք ժամանակն էր. այդ ամսոյ մէջ էր որ գիւղացիները գիշերը ցորեկի խառնելով քրտնաջան աշխատութեամբ ամբողջ տարուան մը ընտանեկան պարէնը պիտի ապահովէին: Օգոստոս ամիսը հողագործի մահու և կենաց ամիսն է, հակառակ այս իրողութեան՝ կառավարութիւնը կուգար ամէն շաբթու գիւղի բոլոր այր մարդիկը կը հաւաքէր և բռնութեամբ կը տանէր ճամբայի շինութեան աշխատցնելու: Սեղճ գիւղացիք դեռ նոր իրենց բաժին ինկած մէկ շաբաթը շաբաշար աշխատելով տուն կը դառնային, հետեւեալ օրը

կրկին ոստիկանները կուգային բռնութեամբ և ծեծով միևնոյն մարդիկը կը տանէին, որովհետեւ գիւղէն բացակայ եղող կամ մեռնող այր մարդոց տեղն ալ՝ ասոնք պարտաւոր էին լեցնել իրենց աշխատութեամբը. եւ քանի որ գիւղը ներկայ եղողներու թիւը աւելի փոքր էր, քան պանդուխտներու, գաղթողներու և մեռնողներու թիւը, ուստի ասոնք իրենց անձին բաժին ինկած մէկ շաբաթէն զատ՝ 4-ն շաբաթ ալ աւելի պիտի աշխատէին՝ միւսներուն տեղը լեցնելու համար, ան ալ Օգոստոս ամսոյ մէջ: Ո՞վ կը համարձակէր բողոքի ձայն մը բարձրացնել, ո՞ր և է տրտունջ իսկոյն ոստիկաններու խարազանին պիտի ենթարկէր բողոքարկուն:

Երեք շաբաթ մնացի գիւղը, և ահանատես եղայ որ միևնոյն անձերն երեք անգամ բռնութեամբ իրենց հունձքերու առջևէն իսկ քաշելով կը տանէին: Եւ այդպէսով արդէն թշուառացած գիւղացին սովամահ վիճակի մը կ'ենթարկէին:

Միայն 21 օր անցած էր որ ազատ արձակուած էի, և մօրս գգուանքներուն ու բարեկամաց համակրանքներուն մէջ հազիւ քիչ մը կ'ազդուրուած էի կրած տառապանքներէս: Կիրակի օր մըն էր, պտոյտի համար քանի մը ուրիշ ազգակից երիտասարդներու հետ՝ գացեր էինք մօտակայ վանք մը, և մեր դրօսանքն աւարտելէ վերջ, երեկոյին գիւղ կը դառնայինք. մեզի հետ էր նաև մեր գիւղախմբի Միւտիւր պէյը: Հազիւ 10ը վայրկեանի ճամբայ մնացած էր գիւղ հասնելու երբ երկու գիննալ և հեծեալ ոստիկաններ մեզ դիմաւորեցին, որոնք մեր գիւղէն կուգային, միւս ընկերներուս անուններն հարցուցին և անցան, երբ իմ անունս և մականունս ալ իմացան, յայտնեցին թէ իրենք իմ ետևէս եկած են՝ զիս քաղաք Գայմագամ պէյին տանելու, թէ Գայմագամ պէյը քանի մը հարցումներ ունի եղեր:

Ա՛խ, այդ անվերջանալի հարցումները, և ապա դառնալով դէպի Միւտիւր պէյը, ըսին.

— Պէ՛յ, կը ներե՞ս որ՝ Գայմագամ պէյի հրամանին համաձայն՝ ստիպուած ենք ձեր դրացի այս երիտասարդը քաղաք տանիլ:

— Ո՛ւսկից կ'ուզուի այս երիտասարդը, հարցուց Միւտիւր պէյը, Կարինէ՞ն ուզած են, թէ ոչ միայն ինքը՝ Գայմագամն է ուզողը:

— Ձենք գիտեր, պէ՛յ, պատասխանեցին ոստիկանները, Գայմագամ պէյը մեզի խստիւ պատուիրեց որ ո՛ւր որ ալ գտնենք, և ի՛նչ ատեն ալ որ գտնենք զինքը իրեն տանինք անպատճառ, հարցումներ ունի եղեր ընելիք, ատկէ աւելի բան չենք գիտեր մենք:

— Ձի՞ պիտի թոյլատրէք որ գոնէ գիւղ հասնի, Կարելի է դրամի և հագուստի պէտք ունեցած ըլլայ, և մայրն ալ տեսնէ, ըսաւ Միւտիւրը:

— Կը ցաւինք որ չենք կրնար, ըսին ոստիկանները, ժամանակը խիստ ուշ է արդէն, մինչև քաղաք հասնինք կէս գիշեր կ'ըլլայ: Մենք նախապէս իրենց տունը գացինք իր մօրմէն հարցուցինք ուր ըլլալը, մայրն ըսաւ որ՝ վանքը գացեր է պտոյտի, հիմա ասկէ ուղղակի քաղաք պէտք է երթանք:

Միւտիւր պէյը տեսնելով թէ Գայմագամին պատուէրին վրայ ո՛ր և է փոփոխութիւն ընելու անկարող է, դէպի զիս դարձաւ և ըսաւ.

— Հայտէ գնա, գաւակս, մի՛ վախնար, բան մը չի կայ, Աստուած ողորմած է, ես վաղն առտու կանուխ մարդ կը զրկեմ Գայմագամին քով՝ որ քեզ կանչելուն պատճառներն իմանայ, ու եթէ ես ո՛ր և է օգնութիւն կարենամ ընել, փտա՛հ եղի՛ր բան մը չպիտի խնայեմ քեզ պաշտպանելու:

Միւտիւրին ցոյց տուած անկեղծ համակրանքին համար շնորհակալութիւնս յայտնեցի, ըսելով.

— Ի՞նչու պիտի վախնամ, ինձի համար ա՛լ սովորական բան դարձաւ հարցումներու համար կառավարութեան գուռ կանչուիլը, միայն իմ սիրելի ձերունի

մայրս կը մտածեմ, անիկա ի՞նչ պիտի ըլլայ իր վիշտերուն մէջ, երբ իմանայ որ ա՛լ իր զաւակը չպիտի տեսնէ: Հիմա որ շեն ձգեր տուն երթանք երբ տասը վայրկեան միայն հեռու ենք անկէ, վստահ եղիք ժամերով և օրերով հեռացնելէն յետոյ, ա՛լ բնաւ չպիտի ձգեն որ տուն դառնամ: Մօրս ըսէք որ շատ հոգ չընէ, իմ քսանեմէկ օր իր քով կենալը ալ թո՛ղ երազի մը տեղ դնէ: . . .

Ոստիկանները զիս բաժնելով ընկերներէս, ձգեցին իրենց առջև, և գիշերուան մթութեան մէջ չորս ժամ ճամբորդելով հասանք քաղաք:

Մասնաւոր սենեակի մը մէջ, ոստիկանի մը հսկողութեան ներքև սպասեցինք, ուրիշ ոստիկան մը զնայ Գայմագամի բնակարանը լուր տալու, և երբ վերադարձաւ առանց ինձի բան մը յայտնելու՝ զիս տարաւ բանտին ամենէն գէշ տեղը բանտարկեց: Հասկցայ որ գործըս բուրդ է այս անգամ, եթէ ոչ՝ քիչ մը լաւ տեղը պիտի բանտարկէին գոնէ:

Գիշերն անցուցինք, առաւօտեան կանուխ պզտիկ եղբայրս բանտի դռան ետեւէն հազիւ ձայն հանեց, թէ «եղբայրս, հո՞ն ես, ի՞նչու համար բերած են քեզ», հարցնելով, ու իր հարցումին գեռ պատասխան չի տրւած՝ ոստիկաններն իսկոյն թեէն բռնելով հեռացուցին, ըսելով թէ «Խստիւ արգիլուած է անոր հետ խօսիլ»:

Խեղճ եղբայրս գիշեր ատեն ճամբորդելով եկած էր լուր մը առնելու յոյսով, և ահա խօսք մը փոխանակելու իսկ արտօնութիւն չի կար:

Գիշ վերջը երբ Գայմագամը կառավարատուն կուգայ և կը տեսնէ որ եղբայրս հոն կը գեգերի, կը հարցընէ թէ «Ի՞նչու համար եկած է հոն»: Եղբայրս կը յայտնէ թէ, նախօրդ գիշեր իր եղբայրը բանտ բերած են՝ ինքը տեսնելու եկած է՝ բայց ոստիկանները շեն թողուր որ տեսնէ. Գայմագամը կը յայտնէ թէ՝ «եղբայրդ Պոլիսէն ոստիկանական նախարարութեան կողմէ

ստիպողաբար հեռագրաւ պահանջուած է, զինքը Պոլիս պիտի զրկենք. գնա՛ մօրդ լուր տուր, և հագուստ, դրամ և այլն՝ ի՛նչ որ պէտք է՝ հայթայթեցէք իրեն եթէ կ'ուզէք, երկու օր վերջը սուրհանդակի հետ ճամբայ պիտի ելլէ»:

Եղբայրս վիզը ծռած տուն կը դառնայ սև բօթը մօրըս հաղորդելու, մինչ մեր պաշտպան Միւտիւր պէյի կողմէ Գայմագամին մօտ զրկուած անձն արգէն նոյն պատասխանը եղբօրմէս առած տուն հասցուցած էր, և գժբաղդ մայրս շանթահարած:

Իրացիներ, բարեկամներ կը փութան զինքը մխիթարելու, յուսադրելու, և ամէն միջոց կը գործածեն զայն ուշաբերելու համար: Ամենէն յուսադրիչ պարագան, որով կ'ուզեն մօրս վիշտը մեղմացնել, այն կ'ըլլայ թէ՝ «Հոգ մի՛ ընէր, ուրախ եղիր որ Ամերիկեան կառավարութեան պէս հզօր կառավարութիւն մը սղուդ պաշտպան եղած է, և պահանջեր է որ իր մարդը իրեն յանձնեն. ատոր համար է որ Պոլիս կը տանին, ուրիշ կասկած մի՛ ունենար»:

Սակայն ես՝ որ ալ բաւական ծանօթացեր էի թուրք կառավարութեան հոգեբանութեանը՝ գիտէի որ ատիկա Ամերիկայի պաշտպանութեան խնդիր չէ. թուրք կառավարութիւնը չպիտի ուզէր ամերիկական քաղաքացիի մը հետ առանկ գէշ վարուիլ, զայն բանտին ամենէն գէշ տեղը դնել, և եղբօրը հետ տեսակցիլն իսկ արգիլել անոր: Գեռ յիշողութեանս մէջ թարմ էր սոստիկանական նախարար Շէֆիզ պէյի օրինակը. որ երբ զիս իբրև թրքահպատակ իր ճանկերուն մէջ ունէր՝ իմ հետս կը վարուէր հրէշի մը ու գիշատիչ գազանի մը պէս, ապականելով, ըէ՛վօլվէրով, և հայհոյութեան տեղատարափով կը խօսէր հետս, իսկ երբ ամերիկեան հիւպատոսարանի առաջին թարգմանը, . . . էֆէնտին, եկած էր յանուն ամերիկեան կառավարութեան զիս պաշտպանելու, անոր ներկայութեանն այդ գազա-

նը գառնուկի փոխուած էր. հետս կը վարուէր հօր մը խանդաղատանքով, «ո՛ւր կ'ուզես որ քեզ գրկեմ, գաւախս», «քու փափաքած տեղը պիտի գրկեմ», «առնելիքներդ պիտի գանձենք ամբողջը», «խանութդ իր արժէքովը պիտի ծախենք», «պատեհութիւն պիտի տանք որ նշանածդ ալ հետդ առնես, եթէ կ'ուզես»: Այս խոստումները, այս հայրական ??? հոգածութիւնը ցոյց կուտար Շէֆիգ պէյն ամերիկեան հիւպատոսարանի թարգմանին ներկայութեան: Բայց երբ Ամերիկացի ըլլալու ուրանալով ինքզինքս գրկած էի հիւպատոսարանի պաշտպանութենէն, այլևս ապահովաբար իր ճանկերուն մէջ ձգած ըլլալ կը կարծէր զիս իբրև «ռաեա», այն ատեն ոչ միայն այդ խոստումներէն և ոչ մէկը չի գործադրեց, այլ նաև առանց դատաստանի, առանց իմ դէմ եղած ամբաստանութիւններն հաստատելու, զիս այդ տաժանելի կեանքին ենթարկեց:

Ինծի համար այլևս որոշ էր որ Պոլսոյ մէջ նոր մատնութիւններ, նոր գրպարտութիւններ երևան եկած ըլլալու էին: Եւ Շէֆիգ պէյն զիս կը կանչէր իմ գլխուս պակաս թողուցած պատուհասները լրացնելու, թէև ոմանք շանթահարուած մայրս մխիթարելու համար կը քաջալերեն եղեր, ըսելով. «Հոգ մի՛ ըներ, տղադ ամերիկեան կառավարութեան պահանջովն է որ կը տանին», ուրիշներ ալ կը յուսադրեն եղեր «Անոր նշանածը Պոլսոյ մէջ աղերսագիր տուած է կառավարութեան և յաջողած է իր Պոլիս գառնալուն արտօնութիւնը ձեռք բերել»: Եւ աւելի յուսետեսները կ'ըսեն եղեր. «Անիկա ուղղակի կախելու համար կը տանին»: Այս վերջի կարծիքն աւելի իրականութեան մօտ կը թուէր ինծի:

Մեր նախկին պաշտպան ... եան էֆէնային արդէն մեռած էր, և որքին իր հօրը դիրքն ու ազդեցութիւնը գրաւած չէր, որ կարող ըլլար իր հօրը կեանքը պաշտպանող ծառայի մէկ բարեկամը փրկել ոստիկանութեան ճանկէն:

Թուրք ոստիկանութիւնը զիս կալանաւորելէն յետոյ՝ յաջողած էր նաև գրաւել իմ ամերիկեան քաղաքացիութեան թուղթս և անցագիրս, և միւս կողմէն զիս առանձնասենեակի մէջ փակած ըլլալով, ամէն յարաբերութենէ զրկած էր: Հակառակ ասոր, սակայն, որ մը անակնկալ կերպով հիւպատոսարանի երկրորդ թարգմանը կը ներկայանայ ոստիկանութեան նախարարին և իմ Ամերիկացի ըլլալու յայտնելով, կը պահանջէ որ զիս հիւպատոսարանին յանձնեն: Շէֆիգ պէյն կը մերժէ, և չի ճանչնար ամերիկական քաղաքացիութիւնըս, և իր մերժումին իբրև ապացոյց թարգմանին ցոյց կուտայ իմ թրքահայտակութեան թուղթս (համիտէ), և եղիպտոսէն առած թրքական անցագիրս: Ստիկէ զատ կը յայանէ, թէ իմ Պոլիս մտած ատենս Պատրիարքարանէն և ... եան էֆէնայի կողմէ երաշխաւորութիւն տրուած է թրքահայտակ ըլլալուս: Այս փաստերով կը համոզէ հիւպատոսարանի թարգմանը, և ճամբու կը դնէ զայն, ապա կը ձերբակալէ իմ բարեկամներս և կ'աքսորէ զանոնք, ըսելով. «Անպատճառ դուք ըլլալու էք հիւպատոսարանին դիմող և Կ...ի համար պաշտպանութիւն խնդրողը»: Սակայն ատով խնդրը վերջացած չըլլար: Կրկին անգամ կուգայ հիւպատոսարանի պաշտօնեան, և կը պնդէ թէ՛ Պոլսոյ ամերիկեան դեսպանատունը հաստատած է Կ...ի Ամերիկացի ըլլալը, և կը պահանջէ որ այդ անձն իրենց յանձնուի: Շէֆիգ պէյն երկրորդ անգամ կը յաջողի մերժել, և շատ մը փաստաթղթերով վաւերացնել՝ թէ ես Թուրքիացի եմ: Բայց շորս կողմէն դիմումները կը շատնան: Ամերիկա գտնուող ազգականներս իմ բանտարկուած ըլլալու իմանալով՝ ձեռք կը բերեն իմ Ամերիկացի ըլլալուս վաւերաթղթերը և զայն ներկայացնելով Ուաշինկթընի կառավարութեան, իմ պաշտպանութիւնս կը պահանջեն: Նոյնպէս Պոլսոյ բարեկամներս հիւպատոսարանին կը հաղորդեն իմ Ամերիկացի ըլլալուս բոլոր փաստերը: Այս

դիսուսներուն իրրև հետեանք՝ Ուաշինկթընէն հրահանգ չը տրուի Պոլսոյ դեսպանին որ անպատճառ զիս պաշտպանէ և ազատէ թուրքի ճանկէն: Ատոր վրայ Պոլսոյ հիւպատոսարանն՝ այս անգամ՝ իր առաջին թարգմանը՝ . . . էֆէնտին՝ կը դրկէ իմ պաշտպանութեանս համար, հրահանգ տալով որ թուրք նախարարի կողմէ ներկայացուած ո՛ր և է փաստի կամ վաւերաթղթի կարեւորութիւն չի տայ և անպատճառ պահանջէ որ բանտարկեալն իր ներկայութեան կանչեն: Ու այդպէս ալ եղաւ. ընթերցողները կը յիշեն որ հիւպատոսարանի թարգմանին ներկայութեան ուրացայ Ամերիկացի ըլլալս, և իմ բերանով յայտնեցի թէ ես թուրքիացի եմ: Ատոր վրայ ամերիկեան դեսպանատունը վերջնականորէն կը փակէ զիս պաշտպանելու խնդիրը, և կը տեղեկագրէ Ուաշինկթընի կառավարութեան թէ «Կ. ը մեր թարգմանի ներկայութեանը մերժած է իր Ամերիկացի ըլլալը և յայտնած է թէ թուրքիացի է, թէ՛ միւլենոյն ատեն՝ նախարարը խոստացեր է զինքն իր նշանածին հետ Ամերիկա դրկել. բայց քիչ յետոյ իմացանք որ փոխանակ Ամերիկա դրկելու աքսորած է երկրի ներսերը»:

Այսպէս ուրեմն, հիմա թուրք ոստիկանութեան ճիւղաններուն մէջ ինկած էինք անպաշտպան. և ինծի համար շատ պարզ էր որ այս Պոլիս կանչուիլս բարի նշան մը չէր կրնար ըլլալ: Մօրս տրուած յոյսերը սնտաի էին՝ անոր վիշտերը քիչ մը մեղմացնելու համար էր միայն որ կ'ուզէին զայն խաբել պարզապէս:

Չերբակալմանս երրորդ օրն էր, մայրս, եղբայներս, ազգականներս եկած լեցուած էին քաղաքը զիս վերջին անգամ մը տեսնելու համար: Գայմագամը հըրամայած էր որ զիս մասնաւոր սենեակ մը տանին եւ հսկողութեան տակ՝ թոյլատրեն ծնողքս և բարեկամներս գալ հետս տեսակցիլ: Այդ սենեակն երթալէ ա-

ռաջ զիս տարին Գայմագամի ներկայութեան. հոն դըրան վրայ կեցած էին դժբաղդ մայրս և բոլոր զիս տեսնել եկողները, որոնք երեխայի մը պէս կուլային: Գայմագամը անունս և մականունս հարցնելէն յետոյ յայտարարեց.

— Իեզ Պոլսոյ ոստիկանական նախարարութեան կողմէ կանչած են, վաղուան սուրհանգակը տանող ոստիկաններուն հետ ճամբայ պիտի ելլես դէպի Կարին երթալու: Հիմա գնա ուզածիդ շափ մօրդ հետ տեսնուրի:

— Պէ՛յ, ըսի, չըլլար որ այստեղ ապահով երաշխաւոր տամ ձեզի ու իմ կամօքս երթամ Պոլիս ձերուզած տեղը յանձնուիմ, քանզի այս տկար վիճակովս եթէ հսկողութեան տակ երթամ՝ անպատճառ կէս ճամբան պիտի մեռնիմ:

— Ո՛չ, ո՛չ, ատանկ չի կրնար ըլլալ, եկած հրահանգը հսկողութեամբ դրկել է. մենք այդ հրամանէն տարբեր կարգադրութիւն չենք կրնար ընել, քեզ ընկերացող ոստիկաններուն պիտի պատուիրենք որ լաւ հոգ տանին քեզի, անհոգ եղիր այդ մասին, ըսաւ Գայմագամը:

— Մինչև Կարին վտահ եմ որ ամէն դիւրութիւն պիտի վայելեմ, բայց անկէ անդին գիտեմ թէ ի՞նչ տաժանելի ճամբորդութիւն մը պիտի ունենամ, եթէ երբէք ողջ մնամ:

— Ո՛չ, ո՛չ, մինչև Պոլիս ալ հանգիստ պիտի երթաս. ուրիշներ իրենց ամբողջ ունեցածը վատնել պիտի ուզէին, եթէ յաջողէին Պոլիս երթալու արտօնութիւն ձեռք բերել. հիմա քեզ կառավարութիւնը կը տանի կոր, ալ ի՞նչ կ'ուզես Աստուծմէ:

Գայմագամին հետ գործը վերջանալէն յետոյ, մեզ տարին սենեակ մը և ոստիկանները դրան դուրսի կողմը կենալով՝ մեզ ազատ թողուցին ներսը մօրս, եղբայրներուս և ազգականներուս հետ, ուր մնացինք ժամ

մը, առանց գրեթէ խօսք մը կարենալ փոխանակելու : Ամէն կողմէ լաց և հեկեկանք, ոչ ոքի բերանը կը բացուի խօսք մը արտասանելու . ինքզինքս հարկադրեցի քիչ մը պաղարիւնութիւնս վերստանալ և մխիթարել դժբաղդ մայրս, ըսելով .

— Մայր իմ, մայր իմ, մի՛ լար, հոգ մի՛ ըներ, աւելի ուրախ եղիր որ զաւակդ Ամերիկայի պէս հզօր կառավարութեան մը պաշտպանութիւնը կը վայելէ, զիս ուրիշ բանի համար չէ որ կը տանին, այլ ամերիկեան դեսպանին պիտի յանձնեն :

— Ա՛խ, որդեա՛կս, երանի թէ գէթ այդպէս ըլլար : Եթէ դեսպանը քեզ ազատէ, կ'աղաչեմ, կը պաղատիմ, զաւա՛կս, որ դո՛նէ վեց ամիս քովս մնալու համար արտօնութիւն առնես, գաս, կ'ըսէ մայրս, և ինձի պլլեւած՝ անընդհատ համրոյրներու մէջ կը յուզէ զիս :

Ոստիկանները տեսնելով որ լացն ու աղաղակը երթալով կը սաստկանայ, ներս կը մտնեն, կը սկսին մեզի մխիթարական խօսքեր ընել, և զիս զատելով բանտ կը տանին, հետեւեալ առաւօտ կանուխ ճամբայ ելլելու համար :

Հետեւեալ առաւօտ դեռ լոյսը չի ծագած զիս ճամբայ կը հանեն, առանց սպասելու որ մայրս գայ վերջին համրոյրը մատուցանելու : Ոստիկանները կը հրամայեն որ առաջ քալեմ, ես կը մերժեմ, ըսելով թէ մէկ քայլ մը անգամ չպիտի առնեմ մինչև մայրս և եղբայրներս չի գան զիս ճամբու դնելու . ոստիկանները կը բարկանան, և խտաբ կը հրամայեն որ քալեմ, բայց ես որոշած էի ծեծի տակ մեռնելու դնով չի հպատակիլ ոստիկաններուն, մինչև որ անգամ մըն ալ իմիններս չի տեսնէի, որոնք գացեր բարեկամի մը տունն օթեւաններ էին հետեւեալ առտուն գալու զիս տեսնելու համար : Վերջապէս ոստիկանները տեսնելով որ դիւրութեամբ չպիտի կրնան զիս հնազանդեցնել իրենց հրամանին, և շուգելով որ բռնի ուժ գործածեն ինձ դէմ, զի մի գուցէ

վերջը Գայմագամը իմանալով բարկանայ իրենց՝ ստիպուեցան իրենցմէ մէկը զրկել և մօրս լուր տալ որ գան զիս ճամբու դնեն :

Որպէսզի մեր վերջին բաժանումի աղաղակին հանդիսատես չըլլան քաղաքի բնակիչները, մօրս հանդիպելէ առաջ քաղաքէն դուրս հանեցին : Բաւական հեռացանք և լեռան մը ստորոտը սպասեցինք որ ողբի ու կոծի խումբը դայ հասնի : Եկան հասան վերջապէս, ինձի համար բերուած դրամը, հագուստը և պաշարը յանձնեցին և քիչ մը տեղ ինձ ընկերանալէ յետոյ, ոստիկանները հրամայեցին որ այլևս ետ դառնան :

Սրտածմլիկ տեսարանը պարզուեցաւ : Մայրս՝ «Չաւա՛կս, զաւա՛կս» կ'աղաղակէ ու կուլայ՝ զիս ամրապէս սեղմելով իր կուրծքին . «Ա՛խ, զաւա՛կս, երա՞զ էր արդեօք ասիկա, կ'ըսէ, որ 11 տարուան կարօտէն յետոյ, միայն 21 օր քովս թողուցին, ու հիմա, կը խլեն, կը տանին քեզ իմ ձեռքէս» :

Չափահաս ըլլալէս ի վեր՝ պարագայ մը եղած չէր որ զիս այնքան լացնել տար, նոյն իսկ հօրս մահուան լուրը : Բայց այդ լեռան ստորոտը՝ մօրս աղի արցունքները իմ աչքերս ալ աղբիւրի վերածեցին, կուլամ ու կուլայ մայրս, կուլան բոլոր ճամբու դնելու եկողները :

Ոստիկանները կը ստիպեն որ զատուին և ետ դառնան : Հակառակ անոնց ստիպումին՝ մայրս ա՛լ աւելի կը սաստկացնէ իր լացն ու աղաղակը և աւելի կը փաթթուի ինձի :

Ոստիկանները տեսնելով որ մայրս դիւրաւ իմ օձիքս թող չպիտի տայ, ստիպուեցան բռնութեամբ զատել զիս իրմէն : Մայրս, ուժը կորսնցնելով, գետին ինկաւ նուազեալ : Ոստիկանները իմ թեւերէս բռնելով քաշեցին տարին : Երբ ելանք լեռան գագաթը՝ վերջին անգամ մըն ալ ետ նայեցայ, ու տեսայ հոն մնացողները որ մայրս սթափեցնել կը ջանան : Բանի մը քայլ ևս յառա-

ջացանք, ու այլևս ամէն բան աներևութացաւ ու մենք մնացինք նորէն մեր սև ճակատագրին ձեռքը:

Չորս օր յետոյ, կրկին ինքզինքնիս գտանք Կարնոյ բանտին «Միւսաֆիր խանէ» կոչուած գարշահոտ տեղը՝ իրարու վրայ խոնուած քիւրտերու մէջ: Ուրքի վրայ կանգնելու ու չէր մնացեր վրաս:

Բանտին ներսը կային Յ-Ա հայ բանտարկեալներ, 15 ահան տարուան դատաւարտուած էին, 1890 թուակա- նի Կարնոյ դէպքերէն ի վեր: Իմանալով որ հայ երի- տասարդ մը Պոլիս տարուելու համար հոն բերուած եւ «միւսաֆիր խանէ»-ին մէջ փակուած է, և գիտնալով թէ ի՞նչ անտանելի տեղ է այդ հիւրանոց կոչուած տե- ղը, խնդրեր էին բանտապետէն որ զիս ներսը իրենց քով տանի: Բանտապետը՝ չի մերժելով անոնց խնդիր- քը՝ զիս ներս տարաւ: Բանտին ներսի կողմը պալատ մը կարելի էր նկատել՝ բաղդատմամբ այդ անիծեալ հիւրանոց կոչուած տեղին: Սենեակներն ընդարձակ է- ին ու ամէն ոք իրեն համար պառկելու անկողին բերած էր, ինչպէս նաև կերակուր եփելու ամաններ: Բանտին ընդարձակ բակին մէջ կար բաղնիք, մսավաճառ, սրճա- րան, նպարավաճառ, պտղավաճառ, որոնց տէրերն ալ բանտարկեալներ էին: Ձիս հիւրնկալող հայ երիտա- սարդները տասը տարիէ ի վեր հոն ըլլալով՝ նուրբ ձե- ռագործներ, շինելով կը պարապէին, և իրենց այդ աշ- խատութիւնը նիւթական միջոց կուտար որ քիչ մը մարդավայել կեանքով ապրին բանտին մէջ: Կը պատ- մէին թէ անգամ մը ձեռագործ շէնք մը շիներ և զըր- կեր են Կարնոյ կուսակալ փաշային, որ՝ ատոր փոխա- րէն՝ 7 ոսկի զրկեր է իրենց՝ իբրև գնահատութիւն ի- րենց հանձարին: Այդ օրերն ալ աւարտելու վրայ էին ձեռագործ գիրք մը «Միացեալ Նահանգաց պատմու- թիւնը» անունով, որուն վրայ ձեռագործ գրերով եւ անգլիերէն տառերով գրուած էր «History of United States», այդ գիրքն ալ Կարնոյ ամերիկեան հիւպատո-

սին պիտի զրկէին և չը յուսային թէ քանի մը ոսկի պիտի ստանան: Շատ կը փափաքէին ունենալ Ուա- շինկթընի «Ճերմակ Տան» պատկերը՝ անոր ձեռագործը շինելու համար:

Այդ բանտարկեալները զիս անանկ գուրգուրանօք կը հիւրասիրէին և հոգ կը տանէին որ՝ ա՛լ բանտէն ել- լելու չէր դար: Շատ հաճելի էր իրենց ընկերակցու- թիւնը, 10 տարուան բանտարկութիւնը բնաւ ընկճած չէր զիրենք, իրենց վեհանձն ոգիովը պատկառանք աղ- դած էին նաև թուրք և քիւրտ բանտարկեալներուն, որոնք շատ յարգանօք կը վերաբերուէին դէպի հայ բանտարկեալները, մանաւանդ որ ասոնց երկուքը թուր- քերէն լեզուն լաւ գիտցող վարժապետներ ըլլալով, թուրք բանտարկելոց նամակները կը գրէին երբեմն: Այս կարգի ծառայութիւն մը՝ կը բաւէր որ ազէտ թուրքն ու քիւրտը՝ պաշտէին զիրենք:

Թէև շատ տկար ու հիւանդ, բայց չի դիացայ թէ ի՞նչպէս այս չորս օրերն անցան բանտին մէջ: Հոտ մի- ջոց ունեցայ նաև Կարնոյ ամերիկեան հիւպատոսին նա- մակ մը զրկելու, իր պաշտպանութիւնը խնդրող: Թէև իմ ուրացումէս յետոյ դեսպանատան կողմէ զիս պաշտ- պանելու խնդիրը վերջնականօրէն փակուած էր, բայց մտածեցի թէ՛ եթէ օգուտ մը չի հասնի այդ դիմու- մէն, փաստ մըն ալ չպիտի գայ: Կէս ուղիղ, կէս սխալ անգլիերէնով հետեւեալ նամակը զրկեցի հիւպատոսին՝ թուրքի մը ձեռքով, այդ նպատակին համար հինգ զը- րուշ միայն զոհելով:

«Կարնոյ բանտ, 15 Սեպտ., 1900

«Միացեալ Նահանգաց հիւպատոսին,

Ի Կարին

«Միրելի Տէ՛ր,

«Ստորագրող»՝ օրինաւոր ամերիկեան քաղաքացի

մըն եմ, 1890ին Ամերիկա դացեր եմ, ուր բնակած եմ ... քաղաքը, և աշխատեր եմ ... գործարանին մէջ: 1896ին ընդունած եմ քաղաքացիութիւնը և օրինաւոր թուղթ ստացեր եմ, 1898ին հիւանդանալով՝ բժիշկներու տուած պատուէրին համեմատ մեկնած եմ Ամերիկայէն օգափոխութեան համար, և եկած եմ Պոլիս, Ամերիկայէն մեկնած ատենս ստացեր եմ օրինաւոր անցազիր:

«Մօտաւորապէս երկու տարիէ ի վեր Պոլիս խանութպանութեամբ կը պարապէի, այս վերջերս տեսնելով որ առողջութիւնս կատարելապէս գտած եմ, պատրաստուեցայ ամուսնանալ և վերադառնալ Ամերիկա: Մինչ ես Ամերիկա դառնալ կը պատրաստուէի, թուրք կառավարութիւնը յանկարծ զիս ձերբակալեց և բանտարկեց, ամէն յարարեբութենէ զրկելով զիս, որով չի կրցի ո՛ր և է միջոց մը գտնել մեր Պոլսոյ դեսպանատունէն պաշտպանութիւն պահանջելու: Այն ժամանակ, քանի մը շաբաթ Պոլսոյ բանտին մէջ զիս պահելէն յետոյ, և քսորեցին ծննդավայրս, ուր միայն Չաօ օր մնացի, և ահա կրկին Պոլսոյ ոստիկանական նախարարին մէկ հեռագրական պահանջին համեմատ, առանց ո՛ր և է պատճառի, զիս վերստին ձերբակալեցին ու խիստ հսկողութեամբ Պոլիս կը տանին:

«Այս իրողութիւնները ձեր բարի ուշադրութեանը յանձնելով, յանուն Միացեալ Նահանգաց աստեղազարդ գրօշին, ձեր պաշտպանութիւնը կը պահանջեմ:

«Որով եմ ձերդ միշտ երախտագէտ

* * *

Այս նամակն ապահովապէս հիւպատոսի ձեռքն հասած ըլլալով, փութացած էր դալ Կուսակալ փաշաի քով, զիս պաշտպանելու համար: Սակայն Կուսակալը վճռականօրէն մերժած էր, յայտնելով թէ իր իրաւասութենէն բոլորովին վեր է բանտարկելոյն Ամերիկացի ըլլալ կամ չըլլալը նկատի առնել: Քանի որ, կ'ըսէր փաշան, մայրաքաղաքէն պահանջուած է, ինքը պարտաւոր է ապահով հոն հասցնել: Հիւպատոսը կը տեսնէ թէ Կուսակալի առաջ բերած պատճառն օրինական է և ինքը չպիտի կրնայ կարնոյ մէջ ո՛ր և է գործնական պաշտպանութիւն ընել, այդ պատճառաւ իր կողմէ մէկը զրկած էր բանտը զիս տեսնելու, իր Կուսակալին դիմած ըլլալուն արդիւնքը հաղորդելու, և ինծի քաջալերելու որ չի յուսահատիմ, խոստանալով նամակիս պատճէնը և իր կողմէ մասնաւոր տեղեկագիր մը զրկել Պոլսոյ դեսպանին, որ հոն հասնելէս յետոյ գոնէ պաշտպանութիւն գտնեմ դեսպանատան կողմէ: Այսքանն ալ յոյս մըն էր վերջապէս, թէ և կարնոյ հիւպատոսը չէր գիտեր թէ Պոլսոյ դեսպանատունը զիս զօրաւոր կերպով պաշտպանած էր արդէն, և իմ անգիտակցաբար ուրացումիս վրայ փակած էր պաշտպանութեան խընդիրը:

Հինգերորդ օրը երեք հեծեալ ոստիկաններու ընկերակցութեամբ ճամբայ հանեցին զիս, ինձմէ զատ կար զինուորութենէ փախչող թուրք մը, և մարդասպանութեան ամբաստանութեամբ ձերբակալուած ուրիշ Տրապիզոնցի թուրք մը, որոնց առաջինը կը տանէին Ափրիկէի բանակին մէջ ծառայութեան զրկելու, իսկ վերջինը Տրապիզոն՝ դատելու:

Մարդասպանութեամբ ամբաստանուածին վիզը ահալին երկաթէ շղթայ մը անցուցած էին, ու երբ զիս բանտէն դուրս հանեցին այդ շղթային մէկ ծայրը բերին իմ վիզս ձգելու, մինչ ես ոտքի վրայ կենալու իսկ ուժ չունէի: Այդ օրը ջերմս սաստիկ բռնեց. այդ հի-

ւանդ վիճակովս՝ ահագին երկաթէ շղթային տակ՝ մէկ ժամուան ճամբորդութիւն մը պիտի բաւէր որ վերջին շունչս փչէի, և գուցէ անմարդաբնակ ձորի մը մէջ պիտի պատահէր այդ բանը, որով թուրք ոստիկանները սատկած շունի մը ոտքէն բռնածի ձեռով, պիտի քաշէին փոսի մը մէջ նետէին ու հեռանային, իսկ եթէ մերժէի այդ շղթան՝ թուրքերու բարկութիւնը պիտի բորբոքէր՝ և հոս ծեծի տակ դուցէ պիտի մեռցնէին, իրենց հրամանին չի համակերպելուս համար: Բայց այս վերջինը նախընտրելի էր՝ որ գոնէ քաղաքի մէջ մեռած կ'ըլլայի՝ ու թերևս հայ քահանայ մըն ալ կը գտնուէր քանի մը աղօթք մըթմըթալով զիս հայ գերեզմանատան մէջ տանիլ թաղելու, և գուցէ օր մը մայրս չի մեռած պիտի կրնար գալ հոն գերեզմանիս հոգը թրջելու իր արցունքովը:

Այս խորհրդածութիւններն արագ կերպով անցան մտքէս, ու ես խկոյն վճռեցի ամէն գնով մերժել շղթան:

Թուրք զապթիէն շղթայի ծայրէն բռնած և փականքն ալ ի ձեռին դէպի ինձ եկաւ ըսելով.

— Առաջ եկո՛ւր, մօտեցիր որ վիզդ անցնեմ այս շղթան:

— Աս ի՞նչ է, չափուշ աղա՛, կ'ըսեմ, ես հիւանդ ոտքի վրայ կանգնելու կարողութիւն չունիմ, դուն ահագին երկաթն ալ վի՞զս կը ձգես:

— Առա՛ջ, դէպի ինձ եկուր կ'ըսեմ քեզի, աւելորդ խօսք ընելու հարկ չի կայ, այս շղթան վիզդ անցած պիտի ճամբորդես:

— Եթէ գետնէն քաշելով պիտի տանիք զիս՝ ատոր ըսելիք չունիմ, իսկ եթէ ոտքով պիտի քալեմ, առանց այդ շղթային ալ արդէն չպիտի կրնամ քալել:

— Կրնա՛ս, կրնա՛ս, խաղալով կը քալես, խամշին ուտելուդ պէս, շան պէս պիտի վազես:

— Այո՛, գիտեմ որ շան պէս գետնէն քաշելով պի-

տի մեռցնէք զիս, լաւ է որ հոս մեռնիմ, քաղաքէն դուրս չելած. մեռցնէք ալ ես այդ շղթան չեմ ընդունիր:

— Կ'ընդունի՛ս, կ'ընդունի՛ս, դուն շատ խելօք տըղայ ես, խաղալով կ'ընդունիս. առաջ եկուր նայինք:

— Չեմ ընդունիր, կ'ըսեմ, չափուշ աղա՛, եթէ նոյն իսկ այս վայրկենիս զիս մեռցնէք՝ չպիտի ընդունիմ, իսկ եթէ բռնութեամբ անցնէք, այն ատեն մէկ քայլ մը անգամ չեմ փոխեր, ինչ որ կ'ուզէք այնպէս ըրէք:

— Առաջ եկո՛ւր, կ'ըսենք կոր, մարդը հաւատքէ մի՛ հաներ, վերջը կը զոջաս բայց օդուտ չունի:

— Առաջինն ալ՝ վերջինն ալ՝ ես աչքս առեր եմ, չափուշ աղա՛, ասկէ անդին ուրիշ ո՛րևէ ըլլալիք չի կայ, բացի մահէն, և մահն հազար անգամ նախընտրելի է ինձի համար քան այս կեանքը, որուն ենթարկած էք զիս պարապ տեղը:

— Շատ պիտի խօսի՞ս, խոզ չո՛ւն, առա՛ջ եկուր քեզի կ'ըսեմ, շղթայի տակ մտի՛ր:

— Ինձի նայէ՛, չափուշ աղա՛, ինձի համար Պապը-Չապթիէէն հրաման եկած է որ զիս ապահով հոն հասցընեն, դուք իրաւունք չունիք այստեղ զիս մեռցնելու: Եթէ ես մահուան արժանի եմ, այդ վճիռը պէտք է գործադրուի իմ Պոլիս հասնելէս յետոյ: Ես այս հիւանդ վիճակովս այդ շղթային տակ երկու ժամ չպիտի կրնամ ապրիլ, ուստի, ի՛նչ ալ ընէք, ես այդ շղթայով չպիտի քալեմ: Եթէ կ'ուզէք Միւտիւր պէյը կանչեցէք և յայտնեցէք թէ ձեր հրամանին չեմ ուզեր հպատակիլ, որպէսզի դուք պատասխանատուութենէ ազատիք:

— Խոզ չուն քեզի՛: Այդ հիւանդ վիճակովդ «Ֆէտայի» կը դրուիս տէ, այս շղթան չե՞ս կրնար կրել:

— Ինձի նայէ՛, չափուշ աղա՛, դուն իրրև կառավարութեան պաշտօնեայ՝ պարտաւոր ես պատշաճ կերպով վարուիլ: Քու իրաւունքդ չէ գիտնալ թէ ես «Ֆէտա-

յի» եմ կամ ոչ. զիս Պոլիս կը կանչեն, հոն միայն պիտի դատեն և ստուգեն թէ ես «Ֆէտայի» եղած եմ երբէք... Բեզի յանձնած են զիս մինչև Բարերդ տանելու: Դուն կ'ուզես վիզս շղթայ ձգել, իսկ ես չեմ հրնազանդիր քու հրամանիդ. հիմա քու պարտքդ է Քօմիսէր պէյը կանչել և յայտնել անոր թէ՛ ես քու հրամանդ չեմ կատարեր, ու Քօմիսէր պէյն ինչ որ հրաման ընէ քեզի՝ դուն իրաւունք ունիս այնպէս ընելու:

Թուրք ոստիկանը կատուեցաւ, փրփրեցաւ: Բայց չեմ գիտեր թէ ի՞նչ մտածում արգիլեց զինքը որ վրաս յարձակի ու իր կատաղութիւնը թափէ գլխուս, արդեօք օրէնքի դէմ պիտի ըլլար զիս այդտեղ խարազանելը, թէ ոչ՝ իրենց ականջն ինկած էր որ ամերիկեան «քօնսօլ»ը իմ պաշտպանութեանս համար Կուսակալին դիմած էր, և ուստի ծանր պիտի ըլլար պատասխանատուութիւնը օտար պետութեան մը պաշտպանեալին վրայ ձեռք բարձրացնելով: Իմ դիմադրութիւնս սակայն, հիւպատոսին ինձ պաշտպան կանգնելու հանգամանքէն քաջալերուելով չէր, այլ պարզապէս մահն աչքըս առնելով: Որովհետև հարիւրին՝ հարիւր տասը համոզուած էի որ այդ թուրքերուն ձեռքը Պոլիս չի հասած պիտի մեռնիմ, ուստի որքան հայրենիքիս մօտ մեռնիմ, այնքան աւելի մխիթարական պիտի ըլլայ մահը:

Վերջապէս լուր տրուեցաւ Քօմիսէր պէյին որ մեզ մօտ գալով, ըսաւ.

— Ի՞նչ է ձեր ազմուկը, ի՞նչու համար ճամբայ ելած չէք:

— Պէ՛յ, ըսի, ես երկու հիւանդութեամբ կը տառապիմ, ոտքիս վրայ իսկ կենալու ուժ չի կայ վրաս. այս ինձի ընկերանալիք զապթիէները կ'ուզեն որ այդ ահագին շղթան վիզս ձգեն և անանկ քալենք, ես ալ չեմ ընդունիր. կը խնդրեմ, Քօմիսէր էֆէնտի, ըսէ՛, ասիկա խղճի համաձայն է:

Քօմիսէրը ուշադրութեամբ մը քննեց զիս և տեսաւ որ վիճակս դէչ է իրօք, և զապթիէներուն պատուիրեց որ քանի մը վայրկեան սպասեն մինչև որ ինքը դառնայ, ու գնաց: Տասը վայրկեան յետոյ վերադարձաւ իր հետ բերելով քաղաքապետութեան բժիշկը, որը քննեց վիճակս և դեղագիր մը տուաւ որ դեղարանէն դեղ առնելով իր պատուէրին համեմատ դործածեմ, և թելադրեց Քօմիսէրին որ վիզս շղթայ անցնել չի տայ, յայտնելով թէ առանց շղթայի քալել կարենալս ալ կասկածելի է: Քօմիսէրն ընդունեց բժիշկին թելադրութիւնը, և հրամայեց որ շղթան միայն թուրք մարդասպանին վիզը փաթթեն, ու այնպէս ալ ըրին:

Մենք երկաթէ ծանր շղթայէն ազատեցանք, սակայն առանց անոր ալ ճամբորդելս անկարելի էր, պէտք էր ձի մը՝ կամ կառք մը վարձել, բայց այդտեղ ո՛ր է նոր պահանջ մը աւելցնելս, թուրքերու կատաղութիւնը պիտի բորբոքեցնէր: Ուստի խոհեմութիւն համարեցի՝ որքան որ կարելի էր քալել: Ու դեղարանէն բրժիշկին յանձնարարած դեղն առնելով՝ ճամբայ ելանք:

Քաղաքի դռնէն հազիւ դուրս ելած և քանի մը քայլ յառաջացած էինք՝ երբ արևու սաստիկ տաքութենէն ջերմս սաստկացաւ, գլուխս դարձաւ ու աչքերըս խաւարելով գետին ինկայ: Զապթիէներն օգնութեան հասան և իսկոյն ջուր բերին գլխիս լեցուցին, ու ստիպուեցան սպասել մինչև որ ուշաբերիմ: Այդ պահուն՝ կառք մը կ'անցնէր դէպի Իլիճէ կոչուած գիւղը երթալու: Զապթիէները կառապանը կանչելով հինգ զրուչի վարձատրութեամբ հաճեցուցին որ զիս իր կառքին մէջ դնէ մինչև Իլիճէ, որ երեք ժամուան հեռաւորութիւն ունի Կարինէն:

Իլիճէ հասնելէն յետոյ՝ զապթիէները գացին կօտըրտած կառք մը վարձեցին, անկէ մինչև Բարերդ տանելու՝ 50 զրուչ վարձքով: Այսպէս ցորեկները այդ խարխուլ կառքին մէջ նետուած, իսկ երեկոներն ալ

մարդասպան թուրքին և միւս զինուորութենէ փախչող թուրքին հետ երկաթէ շղթայով իրարու և հաստատուն սիւնի մը կապուած ճամբորդելէ վերջ՝ հասանք Բաբերդ, ուր մեզ բանտ առաջնորդեցին:

Բանտէն ներս մտնելնուս պէս բանտապետը ոտքի ահագին շղթայ մը առած դէպի մեզ եկաւ: Թուրք մարդասպանը՝ կարծելով թէ իրեն համար է այդ շղթան՝ դէպի բանտապետը դնաց: Բայց անկիւ ետ դարձուց զինքը՝ ըսելով. «Աս քեզի համար չէ՛, ասիկա հայուն համար է», և խօսքն ինձ ուղղելով. «Օլան, էր մէնի՛, իլէրի կէլ, պաքալըմ»...

— Ի՞նչու համար ինձ շղթայ պիտի դարնես, չէ՞ որ զիս առանց շղթայի բերին, կ'ըսեմ բանտապետին:

— Երկայն խօսք չեմ ուզեր, առաջ եկո՛ւր, նայինք, քանի աչքերդ ցամաք են դեռ:

— Չավուշ ազա՛, ի՞նչ կ'ըսես, ես հիւանդ կը մեռնիմ կոր, դուն ի՞նչու կ'ուզես այդ վեց լարանոց երկաթը ոտքս ձգել. ես ի՞նչպէս պիտի շարժիմ այդ երկաթին մէջ:

— Ի՞նչպէս կ'ուզես անանկ շարժէ, ատ իմ գիտնալիքս չէ՛, առաջ եկուր նայինք:

Եւ քաշելով տարաւ, երկաթը ձգեց երկու ոտքերս, ու հեռացաւ:

Քանի մը վայրկեան ետքը, բանտարկեալ թուրքերէն մէկը, որ երկար ատենէ ի վեր հոն բանտարկուած ըլլալով՝ շատ մտերմօրէն կը տեսակցէր բանտապետին հետ՝ դէպի ինձ եկաւ և առանձին անկիւն մը տանելով յայտնեց թէ՛ ինքը կրնայ միջամտել և ոտքիս շղթաները քակել տալ՝ եթէ երկու մէծիտ դրամ վճարեմ բանտապետին: Հասկցանք որ մեր շղթայուելուն պատճառը փանդոլոն հագած ըլլալնիս է եղեր: Թուրք բանտապետը կարծեր է թէ իւզոտ պատառը ձեռք ձգեր է, և որքան որ ծանր շղթայ ձգէ իմ ոտքերուս անոր համեմատութեամբ ալ մեծաքանակ դրամ պիտի շորթէ ինձմէ՛:

իր գործակատարին ձեռքովը: Բայց, աւա՛ղ, իր փափաքին չի հասաւ, քանզի այդ ատեն երկու մէծիտ դրամը կեանքէս աւելի թանկ էր, ու թուրք միջնորդին յայտնեցի. «Չէ թէ միայն ոտքիս շղթան քակելը, այլ նոյն իսկ եթէ բանտէն ազատելու խոստում իսկ ընէ, երկու մէծիտ չունիմ տալու»: Թուրքը ձեռնունայն դարձաւ, ու մենք մնացինք մեր երկաթէ ընկերոջ հետ կապուած վեց օր և վեց գիշեր:

Բաբերդէն ուրիշ երեք հեծեալ ոստիկաններու ընկերակցութեամբ ճամբայ հանեցին մեզ: Հազիւ կէս ժամուան տեղ քալեցի, ծունկերուս ամբողջ ուժն ըսպառեցաւ, նստեցայ ճամբուն վրայ՝ ոստիկաններուն յայտնելով թէ քայլ մը անգամ փոխելու կարողութիւն մնացած չէ վրաս և թէ պէտք է որ կա՛մ քաղաք վերադարձնեն և կամ ձի մը ձեռք ձգեն հեծնելու. ոստիկանները պահ մը պնդեցին որ քալեմ, բայց տեսան որ անկարելի է, և երբ միւս երկու կալանաւորեալ թուրքերն ալ վկայեցին որ ես ծանր հիւանդ եմ, ու կարիւնէն մինչև Բաբերդ կառքով բերուած՝ այդ ատեն երեք ոստիկանները քիչ մը առանձին խորհրդակցեցան և վերջը ինձի դառնալով ըսին.

— Ի՞նչ կուտաս օրական վարձք որ մեր ձիերէն մէկը քեզի տանք, հեծնես:

— Օրը տասը դրուշ կուտամ:

— Տասը շատ քիչ է, դոնէ տասնհինգ տուր:

— Չէ՛, շատ քիչ դրամ մնացեր է քովս, չեմ կըրնար ասկէ աւելի տալ:

Բաւական քաջըչելէն յետոյ՝ վերջապէս օրական տասներկու դրուշ վարձով, համաձայնեցանք որ իրենց ձիերէն մէկը ինձ յատկացնեն, ու իրենք՝ երեքն ալ մնացեալ երկու ձիերը փոխնիփոխ հեծնան: Մինչև կիւմիւշխանէ այդ կերպով ճամբորդեցինք: Թէև ձին յանձնած էին, բայց ձեռքիս «քէլէփչէ» կոչուած երկաթէ գործիքը քակած չէին: Եթէ քիչ մը քալելու կարողու-

Թիւն ունենայի նախապատիւ պիտի համարէի քաւել, քան թէ շղթայուած ձեռքերով ձի հեծնել. անոնք որ երբէք այդ վիճակով ճամբորդած են՝ անոնք միայն դիտեն թէ որքան անտանելի է շղթայուած ձեռքերով ձի նստիլը. մանաւանդ երբ փոսերու և առուակներու վըրայէն պիտի անցնիս:

Երբ մօտեցանք Կիւմիւշխանէին՝ դեռ քաղաքը չի մտած՝ ոստիկանները բոլոր առկախ հաշիւները մաքրեցին, և յայտնեցին որ եթէ ձեռքերս շղթայուած յանձնեն կառավարութեան, մինչև Պոլիս՝ շղթայուած կը տանին այլևս, իսկ եթէ արձակ յանձնեն՝ անկէ անդին ալ արձակ պիտի տանին... Խնդիրը այլևս պարզ էր և մեկնաբանութեան չէր կարօտիր, կ'ուզէին այդ կերպով ալ բան մը փրցնել, և կրկին սակարկութիւնը սկսաւ մեր մէջ, վար, վեր, վերջապէս տասը զրուշի համաձայնեցանք՝ որ քակեն շղթան, և արձակ յանձնեն Կիւմիւշխանէի կառավարութեան: Այդպէս ալ եղաւ:

Հինգ օր ալ այդտեղի բանտը մնայլէն յետոյ, ուրիշ երեք ոստիկաններու հսկողութեամբ՝ ճամբայ ելանք. սակայն մեր տուած փրկանքը պարապն էր գացեր, որովհետև՝ ինչպէս միւս երկու թուրք բանտարկեալներու ձեռքերը՝ նոյնպէս ալ իմ ձեռքերս դրին այդ անիծեալ «քէլէփչէ»ին մէջ:

— Աս ի՞նչ է, կ'ըսեմ, ես մինչև հոս արձակ եկած եմ, հիմա ի՞նչու կը շղթայէք զիս:

— Այո՛, այո՛, գիտենք որ արձակ եկած ես, քաղաքին ստորտը գտնուող աղբիւրէն մինչև բանտը արձակ եկած ըլլալդ գիտենք...

Ա՛լ յայտնի կ'երևէր որ Սուլթանին անօթի դայլերը ինձմէ տասը զրուշ փրցնելէ յետոյ՝ այնտեղի անօթի դայլերուն ալ հաղորդեր են որ իրենք ալ շղթայեն ու բան մը փրցնեն: Մանաւանդ որ տեսան թէ ճանապարհին հանդիպած Պոլիսէն վերադարձող ծանօթ հայրենակիցէ մը քանի մը մէճիտ դրամ փոխ առի: Կիւմիւշ-

խանէէն անդին ընկերացող ոստիկանները հետեակ էին և միայն երեքէն մինչև հինգ ժամ հեռաւորութեան վըրայ գտնուած պահականոցը տանելով՝ ես կը դառնայիս: Ամէն պահականոցի քմահաճոյքէն կախուած էր մեզ օրերով հոն բանտարկուած պահել, կամ իսկոյն ճամբայ հանել:

Բարբերդի և Կիւմիւշխանէի մէջտեղը պահականոցի մը հանդիպեցանք, ուր 5-6 ոստիկաններ կը կենային: Քիչ մը հանգիստ առնելու համար երբ ներս գացինք նստելու, տեղւոյն ոստիկանները մեզ ընկերացող ոստիկաններուն յայտնեցին թէ երեք օրէ ի վեր անօթի են, որովհետև ամիսներէ ի վեր թոշակ առած չեն, և հացագործը իր առնելիքները չի կրնալով գանձել՝ դադրեցուցեր է ապառիկ հաց տալ: Մեր ընկեր ոստիկանները երկուքական զրուշ տուին, և մեզմէ ալ խնդրեցին որ մենք ալ նուէր մը ընենք որ հաց առնեն մէկ-երկու օր, մինչև տեսնեն ի՞նչ կ'ըլլայ: Երկուքական զրուշ ալ մենք տուինք սովամահ պաշտօնեաներուն, որոնք ցնցոտիներ հագած էին և աւելի մուրացկան քիւրտերու կը նմանէին քան թէ ոստիկաններու:

Վերջապէս, հասանք Տրապիզոն, ուր մեզ տարին կրկին մեր նախածանօթ «Միւսաֆիր խանէ» կոչուած տեղը փակեցին: Բայց այս անգամ տեղւոյն միջատները աւելի դժբաղդ էին՝ քանզի իրենց համար ծծելիք արիւն չէր մնացեր մեր քով, թէև իրենց ախորժակը սըրած՝ թափեցան վրանիս:

«Ծովն ինկողը շիւղին կը կառչի», կ'ըսէ առածը: Ինձի համար թէև ամէն յոյս խորտակուած էր այլևս Միացեալ Նահանգաց պաշտպանութիւնը վայելելու մասին, բայց կը մտածէի թէ վերջին փորձ մը ընելով բան մը կորսնցուցած չպիտի ըլլամ, ու խորհեցայ թէ Տրապիզոնի անգլիական հիւպատոսին ալ դիմելս կրնայ իր արդիւնքն ունենալ, քանի որ Միացեալ Նահանգաց հիւպատոսի դերն ալ անոր յանձնուած է այնտեղ: Ուստի հետեւեալ նամակն ուղղեցի իրեն.

«Տրապիզոնի բանա», 15 Հոկտ., 1900

«Անգլիական հիւպատոսին,

Ի Տրապիզոն

«Մեծայարգ Տէ՛ր,

«Ստորագրողս կը դիմեմ ձեզ՝ իբրև Միացեալ Նա-
հանգներու կառավարութիւնը ներկայացնողի մը՝ այս
քաղաքին մէջ: Ես օրինաւոր ամերիկեան քաղաքացի
մըն եմ: Թուէս՝ երկու տարի առաջ մեկնեցայ Ամերի-
կայէն դէպի Պոլիս, ուր խանութպանութեամբ կը պա-
րապէի: Անցեալ Յունիսին երբ ինքզինքս կատարեալ
առողջ զգալով կը պատրաստուէի ամուսնանալ և կրկին
տեղս՝ Ամերիկա՝ վերադառնալ, Պոլսոյ թուրք ստիկա-
նութիւնը առանց ո՛ր և է արդարացուցիչ պատճառի գիս
ձերբակալեց և բանտարկեց ժամանակ մը՝ ամէն յարա-
բերութենէ զրկելով, որով բնաւ պատեհութիւն չի կրցի
ունենալ Պոլսոյ մէջ մեր դեսպանին պաշտպանութեանը
դիմելու: Քանի մը շարժաբար առանձնատեսեակի մը մէջ
փակելէ յետոյ զիս աքսորեց ... ծննդավայրս: Հոն օ-
րինաւոր երաշխաւորութիւն տալով ազատ եղայ: Բայց
հազիւ 21 օր ծնողացս քով հանգիստ ըրած էի, կրկին
Պոլսոյ թրքական ստիկանական նախարարի մէկ հեռա-
գրական հրամանին վրայ՝ զիս ձերբակալեցին առանց
պատճառը յայտնելու՝ և խիստ հսկողութեամբ Պոլիս
կը տանին: Կարնոյ բանտէն յաջողեցայ տեղւոյն մեր
հիւպատոսին հաղորդել իմ պարագաս, և իր պաշտպա-
նութիւնը պահանջել: Կարնոյ մեր հիւպատոսը իմ բան-
տէն՝ գրած նամակս ստանալուն պէս՝ փութացած էր
կուսակալ փաշային մօտ երթալ և ինձ պաշտպան հան-
դիսանալ, և սակայն կուսակալը վճռականօրէն մերժած
էր այդ խնդիրը նկատողութեան առնել՝ յայտնելով թէ
իբրաւստութեանէն բոլորովին վեր է ատիկա, քանի
որ մայրաքաղաքէն պահանջուած է, ուստի իր
պարտքն է զիս անպատճառ մայրաքաղաք՝ պահանջուած

տեղը հասցնել: Կարնոյ մեր հիւպատոսը տեսնելով որ
Կուսակալին մերժումը օրինական է, և իր ջանքերն ա-
պարդիւն պիտի մնան ի վերջոյ, ետ կեցած էր նոյն քա-
ղաքին մէջ զիս պաշտպանելու ձեռնարկէն, և իր կողմէ
անձ մը ղրկած էր բանտը՝ ինձի հաղորդելու համար իր
դիմումին արդիւնքը և յայտնելու թէ՛ ինքն իմ նամա-
կիս պատճէնը և իր կողմէ մասնաւոր տեղեկագիր մը
պիտի ղրկէ Պոլսոյ դեսպանին՝ որպէսզի հոն հասնելէս
յետոյ պաշտպանութիւն վայելեմ: Անտարակոյս մինչ
ցարդ Կարնոյ հիւպատոսի տեղեկագիրը հասած է Պոլ-
սոյ մեր դեսպանին ձեռքը, և վստահ եմ թէ հոն հաս-
նելէս յետոյ պիտի պաշտպանուիմ, եթէ երբէք բաղդ
ունենամ մինչև Պոլիս ողջ մնալու:

«Յարգելի Տէ՛ր, այս աւելորդ ձանձրոյթը չպիտի
պատճառէի ձեզ բնաւ և համակերպելով ճակատադրիս
Պոլիս հասնելուս պիտի սպասէի, եթէ գոնէ՝ ինչպէս որ
իմ ծննդավայրէս մինչև Կարին մարդավայել վիճակով
մը բերին՝ այնպէս ալ վարուէին ինձի հետ Կարինէն
մինչև Պոլիս: Կարնոյ հիւպատոսին դիմած ատենս մըտ-
քէս անգամ չէր անցեր որ այս տանջանքներուն պիտի
ենթարկէին զիս, մանաւանդ որ այլևս իմ Ամերիկացի
ըլլալս գիտէին. ընդհակառակը, կարծես թէ Կարնոյ
հիւպատոսին ինձի տէր կանգնիլն աւելի գրգռած է
թուրք պաշտօնեաները, որոնք զիս տանջելով նախա-
տել կ'ուզեն նաև ամերիկեան դրօշը:

«Չնայելով որ երկու տեսակ ծանր հիւանդութիւն
միանգամայն վրաս գալով զիս կմախքի մը վերածած
էին, և ոտքի կենալու ուժ չէր մնացեր վրաս, Կարինէն
ճամբայ հանած ատեննին՝ թուրք մարդասպանի մը հետ
չղթայել ուզեցին զիս երկաթէ խիստ ծանր շղթայով
մը, այդ վիճակով ճամբորդելու համար: Շատ դժուա-
րութեամբ յաջողեցայ մերժել այդ շղթան՝ մահն աչքս
առնելու գնով, և սակայն ասկէ վերջն ալ ցորեկները
ձեռքերս շղթայուած, իմ դրամովս վարձուած կոտոր-

տած կառքի մը մէջ կը նետէին, իսկ գիշերները երկաթէ շղթայով զիս կը կապէին թուրք մարդասպաններու հետ և ապա սիւնի մը կը փակէին շղթան: Բանտերուն մէջ՝ շնայելով որ արդէն ոտքի վրայ չեմ կրնար կենալ՝ ահագին ծանր երկաթներ կը ձգէին ոտքերս, և յետոյ մեծագումար կաշառք կ'ակնկալէին երկաթը քակելու համար. և որովհետև քովս առատ դրամ չի կար ու չէի կրնար գոհացնել զիրենք՝ կը մնայի այդ երկաթներու ծանրութեան տակ: Երբեմն ոստիկանները վարձքով իրենց ձին կուտային հեծնելու, և սակայն ձեռքերս երկաթներու մէջ դրուած ըլլալով՝ շատ տաժանելի կ'ըլլար ձի նստիլն ալ: Երբ պահականոցի մը կը մօտենայինք ոստիկանները ինձմէ կաշառք գանձելով ձեռքերուս շղթան կը քակէին՝ ըսելով թէ՝ արձակ յանձնուելով պահականոցին՝ մինչև Պոլիս այլևս արձակ ձեռքով պիտի կրնամ ճամբորդել, և սակայն ամէն պահականոցէ ճամբայ հանած ատեններն կը շղթայէին. ու դրամ կ'ակնկալէին արձակելու համար:

«Այս տանջանքները միանալով հիւանդութիւններուս՝ զիս կմախքի մը վերածած են, և կը կասկածիմ որ Պոլսոյ մէջ մեր դեսպանը զիս պաշտպանելով եթէ թուրք ոստիկանութեան ձեռքէն ազատել իսկ յաջողի, թուրք ոստիկանութիւնը դիակս միայն պիտի յանձնէ դեսպանին:

«Այս զուտ իրողութիւնները ձեր բարեացակամ ուշադրութեանը յանձնելով, յանուն Միացեալ Նահանգներու կը խնդրեմ որ կարելին ի գործ դնէք: Եթէ ձեզի համար ալ անկարելի ըլլայ զիս այս քաղաքին մէջ թուրք կառավարութեան ձեռքէն առնել, գոնէ ապահովէք ասկէ անդին առանց երկաթի ճամբորդելս, եւ այս տեղեկութիւններն հաղորդէք Պոլիս մեր դեսպանին, որովհետև գիտեմ որ զիս Պոլիս տանելով կրկին

պիտի զրկեն ամէն յարաբերութենէ ու հոն բնաւ միջոց չպիտի մնայ դեսպանատան դիմելու:

«Վստահ ըլլալով ձեր պաշտպան կանգնելուն՝

«Կը մնամ միշտ երախտապարտ

* * *

Այս նամակն ապահով միջոցաւ յաջողեցայ զրկել անգլիական հիւպատոսին: Հետեւեալ օրը, մէկը եկաւ բանտը և զիս կանչել տալով՝ յայտնեց թէ ինքը կուգայ Անգլիոյ հիւպատոսին կողմէն, թէ հիւպատոսը զինքը զրկած է ինձի հաղորդելու թէ իմ նամակս ապահովապէս ստացեր է, և անմիջապէս փութացեր է կուսակալին քով զիս պաշտպանելու համար, սակայն կուսակալն յայտնած է թէ՝ իր իրաւասութենէն բոլորովին վեր է բանտարկեալին Ամերիկացի ըլլալ կամ չըլլալը նկատի առնել, քանի որ մայրաքաղաքէն իրմէ գերազան մարմինէ մը պահանջուած է՝ ինքը պարտաւոր է հոն հասցնել:

Միևնոյն պատասխանն էր, ինչ որ Կարնոյ կուսակալը տուած էր նոյն տեղի ամերիկեան հիւպատոսին:

Անգլիական հիւպատոսին պատգամաբերը յայտնեց նաև թէ հիւպատոսը մանրամասն կերպով խնդիրը պիտի տեղեկագրէ Պոլսոյ ամերիկեան դեսպանին, թէ պիտի տեղեկանայ զիս ո՞ր նաւով տանելին ու պիտի հեռագրէ Պոլիս որ գիտնան թէ ո՞ր օր և ո՞ր նաւով կը հասնիմ հոն, ու մեկնելիք օրս ալ մէկը պիտի զըրկէ ետեւէս դիտելու թէ արդեօք ոտքերս ու ձեռքերս շղթայուած կը տանին թէ ոչ արձակ. եթէ շղթայեն՝ ինքը հիւպատոսը պիտի գայ և բռնութեամբ քակէ շղթան, և այլն:

Հիւպատոսի այս չափով օգնելն ալ բաւական միութարական էր իմ այդ անյոյս վիճակիս մէջ, բայց միակ պարագան որ անյայտ էր թէ Կարնոյ և թէ Տրապիզոնի հիւպատոսներուն այն ալ՝ Պոլսոյ դեսպանին զիս պաշտ-

պանելն ու իմ անմտօրէն Ամերիկացի ըլլալն ուրանալով
 դեսպանին կողմէ վերջնականօրէն պաշտպանուելու ի-
 բաւունքէն զրկուիլս էր: Այս պարագան էր որ մտա-
 հոգութիւն կը պատճառէր ինծի: Թէև դեսպանատունը
 ամէն կերպով ապացուցած և հաստատած էր որ ես օ-
 րինաւոր պմերիկեան քաղաքացի մըն եմ, բայց ի՞նչ
 կրնար ընել՝ քանի որ ես իմ բերնովս դեսպանատան
 թարգմանի և Շէֆիզ պէյի ներկայութեան ուրացած էի
 ամերիկացիութիւնը և յայտարարած էի թէ ես թրքա-
 չըպատակ եմ:

Տրապիզոնի այդ գարշահոտ «Միւսաֆիր խանէ» կոչ-
 ւած տեղւոյն մէջ փակուելնուս վեցերորդ օրն էր՝ երբ
 յիսուննոց ձերմակ-մօրուս զապթիյէ մը եկաւ և զիս
 կանչելով յայտնեց թէ պէտք է պատրաստ ըլլամ իրեն
 հետ հետևեալ առտու աւստրիական նաւով ճամբայ ել-
 լելու:

Այդ զապթիյէն՝ զիս տեսնելուն՝ ուրախութեամբ
 բացագանչեց.

— Օ՛հօ՛, դո՞ւն ես եղեր, Կ... աղա՛, ես չըսի՞ քե-
 զի որ կրկին քեզ Պոլիս կը դարձնեն՝ անհոգ եղիր, հի-
 մա տեսա՞ր որ մարգարէ եմ եղեր ես:

— Այո՛, ես եմ, Ահմէտ աղա՛, պատասխանեցի, և
 չափազանց երջանիկ կը զգամ որ դուն պիտի ըլլաս զիս
 հսկելու պաշտօնով ինծի ընկերացողը. իրա՛ւ որ դուն
 մարգարէ ես եղեր:

— Է՛հ, պատրաստ եղի՛ր ուրեմն՝ որ վաղը նաւ նըս-
 տինք, կը յուսամ որ շատ հաճոյալի ընկերակցութիւն
 մը պիտի ունենանք:

— Տարակոյս չունիմ այդ մասին, Ահմէտ աղա՛, կը
 յուսամ որ ձեր ընկերակցութիւնը մոռցնել պիտի տայ
 այն քաջածներս, որոնց ձեր կարգ մը անխիղճ պաշտօն-
 եաները ենթարկեցին զիս՝ կարինէն ասելին:

— Է՛հ, հոգ մի՛ ըներ, այդ բոլորը կ'անցնի՛ կը
 մոռնաս՝ երբ հասնիս նշանածիդ քով, գիտեմ որ մեր

զապթիյէներուն մէջ շատ «տինսիդ-իմանսըզ»ներ կան.
 բայց թողունք այդ, նաւուն մէջ շատ միջոց կ'ունե-
 նանք խօսելու, դուն ծովու ճամբորդութեան համար
 ինչ որ պէտք է առ պատրաստ ըրէ, որ բնաւ բանի կա-
 րօս չըլլաս:

— Առնելիք բաներուն համար պէտք է որ նաւուն
 մեկնելէն դոնէ երկու ժամ առաջ գաս զիս առնես այս-
 տեղէն, քեզի հետ շուկան կ'երթանք և ինչ որ պէտք
 է կ'առնենք. եթէ այժմէն բանտապահներու ձեռքով
 առնեմ, գիտես եա, Ահմէտ աղա՛, շատ սուղի պիտի
 նստի վրաս. արդէն շատ քամեր են զիս:

— Գիտե՛մ, գիտե՛մ, օղլու՛մ, արիւնս խմողը ասոնց
 ձեռքը չիյնայ, կ'ուզեն վերջին փարազ կողոպտել. շատ
 լա՛ւ, ըսածիդ պէս վաղը ես քինչ մը կանուխ կուգամ
 քեզ տանելու:

— Ան չէ՛ ամմա, Ահմէտ աղա՛, հարցնելը ամօթ
 թող չըլլայ, դուն ալ՝ ձեռքերս ու՛ տաքերս պիտի չըզ-
 թայես ու անա՞նկ տանիս:

— Մեղա՛յ Աստուծոյ, մեղա՛յ Աստուծոյ, ափսո՞ս
 քեզի որ դեռ չես հասկցած թէ Ահմէտ աղան ի՞նչ տե-
 սակ մարդ է. ձեռքերդ շղթայե՛լ մի, Աստուա՛ծ վկայ
 որ քայլ մը անգամ հետդ չեմ երթար՝ եթէ հրամայեն
 որ ձեռքերդ շղթայուած տանիմ. իրենց ի՞նչ պէտքն
 է, իրենք չե՞ն ուզեր որ քեզ ապահով տանիմ Պո-
 լիս ոստիկանական նախարարին յանձնեմ և անկէ ան-
 դորրագիր բերեմ, ա՛լ ի՛նչպէս կը տանիմ՝ կը տանիմ,
 ան իմ գիտնալիք բանս է, ես կը ճանչնամ շղթայուե-
 լիք մարդը, դուն դորձդ նայէ:

Ու «մնաս բարով» ըսելով հեռացաւ պատուական
 Ահմէտ աղան:

Այս ծերունի զապթիյէին հետ ծանօթացեր էինք
 Պոլիսէն դէպի ծննդավայրս աքսորուած միջոցիս՝ Տրա-
 պիզոն գացող թրքական նաւուն մէջ: Այն ատեն պարզ
 ճամբորդ մըն էր, Տրապիզոնէն բանտարկեալ տարած

էր Պոլիս ու կը վերադառնար: Ահմէտ աղա կուգար ժամերով կը նստէր մեր քով ու կը խօսակցէր: Անոր խօսակցութենէն շատ կ'ախորժէի. մանաւանդ երբ Սամսոնի առջև միւս հայերը դուրս հանեցին, անկէ մինչև Տրապիզոն մինակ մնացինք: Այն ատեն իրեն պատմած էի պարագաներս, ու ինքը շարունակ կ'ըսէր. «Քանի որ խանութ ունիս Պոլսոյ մէջ և նշանուած ալ ես՝ անշուշտ շուտով քեզ պիտի վերադարձնեն»:

Հետեւեալ օրը, Ահմէտ աղան եկաւ նաւուն մեկնելէն երեք ժամ առաջ, ու զիս բանտէն առնելով տարաւ շուկայ, հոն կատարեալ ազատութիւն տուաւ ուզածս առնելու: Մինչ մենք գնումներ ընելով կը զրաղէինք՝ մէյ մըն ալ տեսնես քանի մը օր առաջ Անգլիոյ հիւպատոսին կողմէ եկող ու զիս տեսնող անձը բուսաւ քովերնիս, ու յայտնեց թէ հիւպատոսը զրկած է զինքը որպէսզի մինչև նաւ հսկէ որ չըլլայ թէ չլիթայուած տանին զիս: Զինքն ապահովուցուցի թէ շատ լաւ զապթիյէ մը ընկեր տուած են, և կրնան վստահ ըլլալ որ շատ հանգիստ ճամբորդութիւն մը պիտի ունենամ այնուհետեւ, բայց ան չի համոզուեցաւ, ու ըսաւ. «Ինչ որ ալ ըլլայ՝ ես հիւպատոսի պատուէրին համաձայն պարտաւոր եմ մինչև նաւ գալ»: Եւ եկաւ ալ:

Նաւը մեկնեցաւ. հիւպատոսին պատգամաւորը ետ դարձաւ՝ յայտնելէ վերջ՝ թէ հիւպատոսը անմիջապէս պիտի հեռագրէ Պոլիս իմ մեկնելուս մասին:

Մենք մնացինք մեր մտերիմ Ահմէտ աղան հետ: Ահմէտ աղան շատ ազնիւ կերպով վարուեցաւ հետս, այնպէս որ ոչ մէկ անձի չէր յայտներ իսկ թէ ես կալանաւոր մըն եմ:

Այդ աւստրիական նաւուն մէջ կային հինգ վեց հատ հայ պատանիներ, որոնք վենետիկ կ'երթային Մըխիթարեան վարժարանը ուսանելու: Կը թուէր թէ Տրապիզոնի մէջ արդէն իտալերէն լեզուի դաս առած էին՝ որովհետեւ շարունակ իտալական երգեր կ'երգէին

երբեմն տեղ մը համախմբուած՝ երբեմն երթեկեկով: Բաւական թուով թուրք պաշտօնատարներ ալ կային, որոնք շատ գէշ աչքով կը դիտէին հայ պատանիներու եւրոպական լեզուով երգելը, մանաւանդ որ ասոնք հիմակուրնէ թրքական ֆէսը ձգած՝ եւրոպական զլխարկներ դրած էին:

Գիշեր մը ծովը խիստ խաղաղ էր և լուսինն ալ կը փայլէր: Թուրք պաշտօնատարները խմբուած էին ճիշդ իմ պառկած տեղուոյ քովը, և իրենց խօսակցութեան նիւթն էին այդ ուսանելու գացող հայ պատանիները:

— «Այո՛, կ'երթա՛ն, կ'երթա՛ն, կ'ըսէին, կ'երթան որ Օսմանեան կառավարութեան դէմ խռովարարներ եղած վերադառնան: Արդէն այդ օտար դպրոցներն էին որ հայերը գլխէ հանեցին, ու ասոնք սկսան շեղիլ իրենց հաւատարմութեան ճամբէն: Ի՞նչ պակաս էր այս անհաւատներուն: Իսլամներէն աւելի հանգիստ և երջանիկ էին. պետութեան գանձը իրենց ձեռքն էր, և «տինսիղ խնդր»ները դո՛ւ չեղան ատով, ելան «պէյլիք» ալ պահանջեցին... Մենք լա՛ւ «պէյլիք» մը տուինք իրենց... «Ախրէթ»ը զրկեցինք զիրենք որ հոն «պէյլիք» հաստատեն... Ա՛խ, ինչ ըսենք սա կեալուր փաշաներուն որ չուտ ետ առնել տուին Փատիլահէն եկած ջարդելու ֆէրմանը... Եթէ երեք օր ալ ջարդը դադրեցնելու հրամանը չի հասնէր՝ մենք անոնց արմատը պիտի չորցընէինք»... Ու սկսան պատմել իրարու, թէ ի՛նչպէս Տրապիզոնի մէջ հայ «խռովարար»ները դաւեր լարած են եղեր կառավարութեան դէմ, թէ ի՛նչպէս զէնքեր են բաժներ երիտասարդներուն և թէ ի՛նչպէս հայ քահանայ մը տեղեկանալով անոնց գաղտնիքներուն՝ «հաւատարմօրէն» եկեր կառավարութեան լուր տուեր է ամէն բան:

— «Այո՛, կ'ըսէին, կեալուր «քէչիք» մըն էր, բայց շատ լաւ մարդ էր, կեալուրներու մէջ ալ լաւ մարդիկ կը գտնուին դեռ, այս քահանան տերութեան շատ հա-

ւատարիմ գտնուեցաւ և ինքնաբերաբար եկաւ ամէն բան յայտնեց, վերջապէս այդ քահանան իսլամ ըլլալու արժանի մարդ էր, բայց ափսո՛ս որ կեաւորը ծնած էր»:

Ու սկսան պատմել, թէ ի՛նչպէս այդ քահանային տուած տեղեկութեան շնորհիւ՝ կրցեր են Հայոց բոլոր զէնքերը նախապէս հաւաքել և զանոնք ջարդելու գործը սկսիլ: Իւրաքանչիւրը պարծենցաւ թէ ինքն անձնապէս քանի՛ հայ սպաննած է, թէ ի՛նչպէս դաշոյնը Հայոց կողմ խրած պահուն արիւնը դուրս կը հոսէր...

— «Ա՛խ, կը բացագանչէին ոմանք, դեռ պակաս թողուցինք, դեռ իրենց ըրած ապերախտութեան համաձայն լաւ դաս մը չառին, երեք օր, միայն երեք օր ևս որ մենք անոնց կատարեալ «պէյլիք» տայինք»...

— «Նղածն ալ բաւական է, կ'ըսէին ուրիշներ, անոնք լաւ դաս մը առին, ա՛լ հիմա գիտեն թէ Օսմանլիկն ի՛նչ կերպով «պէյլիք» կուտայ իր դէմ գլուխ բարձրացնողին»...

Ինքզինքնին աւելի քաղաքագէտ ցուցնել ուղղներն ալ կ'ըսէին.

— «Նղա՛յր, բոլորովին յանցանքը հայերունը չէ՛, անոնք չպիտի համարձակէին գլուխ բարձրացնել, եթէ զիրենք դրդող չի կենար. սա ինկիլիզին թախտին վրա նստող բող կնիկը տեսա՞ր մի, ան է հայերը գրգռողը և անոնց յոյս տուողը... Անոր մարդիկն են որ հայերուն հասկցուցին՝ թէ դուք ապստամբեցէք, մենք կուզանք ձեզ կ'ազատենք... Լա՛ւ ազատեցին, թո՛ղ երթան «ախրէթ»ին մէջ աղօթք ընեն զիրենք ազատող թագուհիին կենացը»... Ու թրքական աղտոտ ձեռով կը հայհոյէին.

— «Վա՛յ, սէն պիր գանձըդ գառը հալին իլէ, Օսմանլի Տէօվլէթի իլէ՞ մի պաշա չըգաճագսըն»...

Ահմէտ աղան այդ պահուն գացեր էր քիչ մը հեռուն ուրիշ ճամբորդներու հետ խօսակցելու, երբ վերադարձաւ՝ խնդրեցի իրմէ որ տեղս փոխէ, պատրուակելով

որ ծխնելոյզին խիստ մօտ ըլլալով կը նեղուէի, մինչդեռ հոգիս այրողը ոչ թէ ծխնելոյզի տաքութիւնն էր, այլ թուրք պաշտօնեաներու խօսակցութիւնը: Ահմէտ աղան փոխեց տեղս՝ որով ազատեցայ այդ խուժդուժ պատմութիւններուն ունկնդրելու տխուր հարկէն:

Այս անգամ Ահմէտ աղային յայտնեցի նաև Ամերիկացի ըլլալս, ըսի թէ շատ վստահ եմ որ մեր դեսպանը զիս պիտի ազատէ ոստիկանութեան ձեռքէն: Մեր մըտերմութեան սահմանը մինչև հոն հասաւ որ Ահմէտ աղան խոստացաւ Պոլիս հասնելցուս պէս ինծի պատեհութիւն տալ նախ հայրենակիցներուս և նշանածիս հետ տեսակցելու և երթալ ամերիկական դեսպանատունը պաշտպանութիւն պահանջելու, և անկէ վերջը միայն պիտի յանձնէր զին ոստիկանութեան: Գրեթէ կատարեալ վստահ էի Ահմէտ աղայի խոստումներուն մասին, թէ ըսածները պիտի գործադրէ. ինքն ալ կատարեալ վստահութիւն ունէր իմ վրայ, թէ չպիտի փորձեմ փախչիլ և զինքը ծանր պատասխանատուութեան ենթարկել:

Հասանք Պոլիս: Խալաթիոյ քարափէն քիչ հեռու նաւը խարիսխ ձգեց: Ահմէտ աղան զիս վար իջեցուց, մակոյկի մը մէջ դրաւ ու ինքը կրկին վեր ելաւ՝ նաւուն մէջէն իր պայուսակները բարելու. մենք մակոյկավարին հետ իր վերադարձին կը սպասէինք՝ երբ յանարձ նաւուն մէջէն մէկը վար նայեցաւ, ու պոռաց.

— Հէ՛յ, ինծի նայէ՛, ի՞նչ է անունդ:

— Անունս Կ... է, պատասխանեցի վարէն:

— Ո՛ւր է, քեզի հետ ոստիկան պէտք էր գտնուէր:

— Իմ ընկեր ոստիկանը վեր ելաւ իր պայուսակներն առնելու. ահաւասիկ հոտ է, կուզայ կոր, ըսելով՝ ցոյց տուի Ահմէտ աղան, որ իր բաներն առած վար կ'իջնէր աստիճաններէն:

Երբ տեսան Ահմէտ աղան, խիստ յանդիմանական եղանակով մը, ըսին անոր.

X — Դուն ի՞նչ տեսակ պաշտօնեայ ես, որ բանտարկեալն առանձին ձգեր ես վարը մակոյկին մէջ ու վեր ես ելեր, մեզի հեռագիր հասած էր որ օտար նաւով կուգայ կոր, դուն կը ձգես զինքն առանձին...

— Ես եմ անոր պատասխանատուն, ըսաւ Ահմէտ աղան, դուք իրար անցնելու պէտք չունիք: Ինծի հըրամայուած է որ զայն կեդրոնական ոստիկանատուն հասցնեմ, ես ի՞նչպէս կը տանիմ, կը տանիմ, ատիկա իմ գիտնալիքս է: Այդ տղան ձեր գիտցած մարդոցմէն չէ՛, ես կը վստահիմ անոր, և արդէն իրեն «փախչի՛ր» ալ ըսէք, անիկա չի կրնար փախչիլ. հիւանդ կը մեռնի կոր, խեղճ տղան:

— Վա՛յ, անմիտ մարդ, վա՛յ, ըսին Ահմէտ աղային, դուն այս սրիկայ անհաւատներուն ի՞նչին ես հանդիպած դեռ, մենք ատկէ աւելի խելօքներուն ալ հանդիպած ենք, բայց ի վերջոյ «խաչը ծոցերնուն ելած» է:

Ու անմիջապէս զիս Ահմէտ աղայի պատրաստած մակոյկէն առին իրենց մակոյկին մէջ, ու Ահմէտ աղան ալ մեզի հետ՝ ելանք քարափի ոստիկանատունը: Ասոնք երեք ծպտեալ ոստիկաններ էին՝ որոնք զրկուած էին քարափէն մեզ դիմաւորելու, զի մի գուցէ օգտուելով աւտորիական նաւով ճամբորդելէն՝ պատեհութիւն գըտնեմ փախչելու: Քարափի մաքսատան և պահականոցի մէջ՝ քանի մը տեղ՝ կարգ մը արձանագրութիւններ ընելէ յետոյ, ուրիշ երկու ոստիկաններ ալ տուին մեզի հետ ընկերանալու դէպի «Պապը-Չապթիէ»ն: Այդ արձանագրութիւնները կատարուած պահուն, թուրք պաշտօնեաները կը գարչէին ինձմէ, և իրօք ալ գարչելի բան մըն էի, հիւանդութիւն և բանտերու մէջի աղտեղութիւնը միացած՝ այլանդակ երևոյթ մը տուած էին ինծի. ես ինքս կը գարչէի անձէս, ո՛ւր մնաց թուրք պաշտօնեաները՝ որ թշնամի էին:

— Սըւոր նայէ՛, սըւոր նայէ՛, կ'ըսէին, իր սատկելիք վիճակին մէջ քօմիթաճի կը գրուի, ու կը հրմշտը-

կէին, կը քաշքէին զիս, գարչելի չո՛ւն, անդին գնա՛, անդին գնա՛, ըսելով:

— Իրաւունք ունիք, կ'ըսէի, դուք էք զիս այս վիճակին հասցնողը և դուք հիմա կը գարչիք, մինչդեռ՝ ատկէ քանի մը ամիս առաջ՝ Շէֆիզ պէյը վրայ-գլխուս մաքրութիւնը և լաւ հագուած ըլլալս դիտելով՝ կ'ըսէր. «Սըւոր նայէ՛, սըւոր նայէ՛, ատիկա ճաշարանապետի երեւոյթ է, Պոլսոյ էֆէնտիներն այսպէս չեն հագուիր»:

Քարափի երկու ոստիկանաց և Ահմէտ աղայի ընկերակցութեամբ հասանք «Պապը-Չապթիէ»ն: Այլևս ջուրըն ինկած էր Ահմէտ աղայի այն խոստումը՝ թէ ինծի պատեհութիւն պիտի տար պէտք եղած անձերու հետ տեսակցելու և ապա տանէր ոստիկանութեան յանձնէր: Ահմէտ աղան խոստմնադանց մը չէր, բայց հիմա այլևս իր ձեռքէն ելած էի, բան մը չէր կրնար ընել, ու կը տեսնէի որ շատ կը նեղուէր միւս ոստիկաններու ընկերակցութենէն:

Կեդրոնական Ոստիկանատան մէջ երբ քարափէն ընկերացող ոստիկանները ներս մտան սենեակ մը՝ ես ու Ահմէտ աղան մնացինք բակը մինակ, այդ պահուն Ահմէտ աղան իր խորին ցաւն յայտնեց որ չի կրցաւ իր նաւուն մէջ ըրած խոստումը կատարել, բայց խոստացաւ յաջորդ առտու անպատճառ անձամբ երթալ հայրենակիցներու և նշանածիս լուր տալու, և պէտք եղածն անոնց հաղորդելու:

Այդքան բարեացակամութիւն՝ չէի սպասեր թուրք զապթիէէ մը, բայց Ահմէտ աղային բարեկամներու հասցէն տալու չափ կը վստահէի, և տուի անկասկած: Ահմէտ աղան մեկնեցաւ: Զիս սենեակի մը մէջ փակեցին ոստիկանի մը հսկողութեան տակ. երկու ժամ վերջը ներս տարին հարցաքննիչ ատեանը, ուր բազմած էին եօթը թուրք պաշտօնեաներ: Բոլորն ալ նոր դէմքեր էին ինծի համար:

Ատեանին նախագահ Մէհմէտալի պէյը, որ միջա-

հասակ, կայտառ և սև մօրուսով թուրք մըն էր, քրմ-
ծիծաղով մը իր նայուածքն ինծի դարձուց և ըսաւ .

— Եկար հէ՛, Կ... , հիմա մեզի ըսէ թէ ո՛ր է Կըզ-
զեցի Զաւէնը :

— Ո՞վ է Կըզեցի Զաւէնը, պէ՛յ :

— Հը՛, չես ճանչնար անանկ չէ՞ մի: Հիմա քեզի
պիտի ծանօթացնենք թէ ո՞վ է Զաւէնը :

— Աստուած վկայ որ այդ անունով մարդ չեմ ճանչ-
նար, պէ՛յ :

— Ի՛նչ, անշուշտ Լեռցի վահանը կը ճանչնաս գոնէ :

— Ատանկ անուն մը չեմ յիշեր, պէ՛յ :

— Կը յիշե՛ս, կը յիշե՛ս, դուն շատ բարի տղայ մըն
ես . հիմա շատ բան պիտի յիշես, միայն կ'ուզենք որ
կամքովդ ըսես ինչ որ գիտես ու կը յիշես, եթէ ոչ՝
ուրիշ կերպով անպատճառ պիտի ըսես այս իրիկուն ա-
մէն բան :

— Աստուած վկայ որ այդ անձերը չեմ ճանչնար :

— Կը ճանչնա՛ս, կը ճանչնա՛ս, մենք գիտենք որ կը
ճանչնաս, և դեռ շատ ուրիշներ ալ պիտի ճանչնաս այս
իրիկուն . անոնք քեզ շատ լաւ կը ճանչնան . բնական է
որ դուն ալ գիրենք պիտի ճանչնաս, և անշուշտ շատ
ուրախ պիտի ըլլաս որ վաղեմի ընկերներդ պիտի տես-
նես այս իրիկուն :

— Ո՞րոնք են իմ ընկերներս, պէ՛յ :

— Կըզեցի Զաւէնը, Լեռցի վահանը, ... Ը... Ը, և
շարեց 6-7 անուններ իրարու ետեւէ, ըսելով՝

— Ասոնք բոլորն ալ քու ընկերներդ են՝ որոնց հետ
Հնչակ Քօմիթէն կը կազմէիք Պոլսոյ մէջ :

— Մեղա՛յ Աստուծոյ, մեղա՛յ Աստուծոյ, ի՛նչ բա-
ներ կ'ըսէք կոր ինծի, պէ՛յ . Հնչակն ի՛նչ է, քօմիթէն
ի՛նչ է, ատանկ բաներու անունն իսկ չեմ իմացեր Պոլ-
սոյ մէջ :

— Իմացե՛ր ալ ես, եղե՛ր ալ ես, պարապ տեղը մի՛
ուրանար, և լաւ գիտցիր որ հիմա ուրանալու դարն

անցեր է այլևս : Այն ատեն Նազը պէ՛յի ներկայութեան
ամէն բան ուրացար ու մենք դեռ զօրաւոր ապացոյց-
ներ չունենալով քեզ ծննդավայրդ աքսորեցինք, հիմա
սակայն դարը փոխուած է, ամէն բան երևան ելած է,
Քօմիթէի բոլոր անդամները ձերբակալած ենք, և վարը
բանտին մէջն են, և զորս՝ ի հարկին՝ հոս ներկայու-
թեանդ կրնանք բերել : Փրկութեան միակ ճամբան ա-
մէն ինչ ճշմարիտը խոստովանիլն է, ուրիշ կերպ աղա-
տում չի կայ, միւսներն ամէն բան շիտակն ըսին, մենք
քեզ Պոլիս բերել տուինք որ պակաս քննարկ տեղեկու-
թիւնները քաղենք քեզմէ : Եթէ ոչ ձեր դաւառին մէջ
ալ կրնայինք դատել և արժանի պատիժը տալ քեզի .
հիմա ըսէ՛ նայինք ո՛ր է Կըզեցի Զաւէնը, որմէ զատ
միւսները ձերբակալած ենք արդէն .

— Պէ՛յ, Աստուած վկայ որ այդ անունով մէկը չեմ
ճանչնար :

— Ի՛նչ, չեմ պնդեր, կրնայ ըլլալ որ այդ անունով
չի ճանչնար, քանզի ան Քօմիթէին մէջ Շամիրամ անու-
նով կը ճանչցուի եղեր, ինչպէս մեզի հաղորդեց Լեռցի
վահանը :

— Շամիրամ անունով մէկն ալ չեմ ճանչնար, պէ՛յ :

— Շատ երկար պիտի ընե՞ս դեռ, ու պիտի չըսե՞ս
թէ ո՛ր կը գանուի Զաւէնը կամ Շամիրամը :

— Այդ անուններն անծանօթ են ինծի, պէ՛յ :

— Հիմա պիտի տեսնես թէ ծանօթ են՝ թէ անծա-
նօթ : Վերջին անգամ ըլլալով կը հրամայեմ որ անմի-
ջապէս սկսիս պատմել բոլոր գիտցածդ, եթէ ոչ դուն
գիտես...

— Հաւատացէք, պէ՛յ, որ այդ կարգի խնդիրներէն
լուր չունինմ :

Ասոր վրայ Մէհմէտալի պէյը կատղեցաւ և հրամա-
յեց ոստիկանին որ խարազանը բերէ . ոստիկանը կատա-

րեց հրամանը: Մէհմէտալի պէյը՝ խարազանը ձեռքին՝ եկաւ առջևս կանգնեցաւ, ու ըսաւ.

— Է՛հ, անշուշտ, կը գուշակես գլխուդ գալիքը. հիմա ըսէ՛ նայիմ ո՞ւր է Ձաւէնը:

— Պէ՛յ, խղճա՛ իմ հիւանդ և կիսամեռ վիճակիս վըրայ, ես արդէն պիտի մեռնիմ, պարապ տեղը ձեռքդ անմեղ արեան մը մէջ մի՛ թաթխեր. ես ձեր հարցուցած անձերը չեմ ճանչնար բնաւ, ի՞նչպէս կրնաք մըտածել որ ես ատանկ մարդիկ ճանչնամ և ձեզի չըսեմ որ ատանկ հինգ ամիսէ ի վեր կը տառապիմ աքսորնէրու և զնտաններու մէջ:

— Այդ քաջածններդ դեռ ոչինչ են, և թէ տակաւին բուն զնտանը տեսած չես դուն, հիմա այս խարազանն ուտելէդ յետոյ է՝ որ պիտի տեսնես նաև բուն զնտանը:

— Կը կրկնեմ, պէ՛յ, որ ես անմեղ եմ, կա՛մ սխալի մը գոհն եմ ես և կամ զրպարտութեան մը. դուք պատեհութիւն տուէք ինծի քիչ մը առողջանալու և ապա զիս դատեցէք, ու պիտի տեսնէք որ իրօք իմ մասին ձեզի խօսողները կատարեալ զրպարտիչներ են:

— Ի՞նչ կ'ըսես կոր, ծօ՛, սրիկայ շո՛ւն, գլխուդ հետ կը խաղաս կոր. գիտե՞ս թէ ո՞ւր կը գտնուիս այս պահուս և ո՞րու ներկայութեանը, քեզի առողջանալու պատեհութիւն պիտի տանք մէկ պայմանաւ մը միայն, այն է՝ երբ որ ըսես մեզի թէ՛ ո՞ւր կը գտնուի Ձաւէնը:

— Աստուած վկայ, չեմ գիտեր, պէ՛յ:

— Հիմա պիտի սատկեցնեմ քեզ, խոզ շո՛ւն, եթէ չըսես:

— Աստուած վկայ, չեմ գիտեր...

Ատոր վրայ՝ թուրք պաշտօնեան՝ իր բոլոր ուժովն ու կատարութեամբը սկսաւ զիս խարազանել, փողոցային հայհոյութիւններ տեղալով գլխուս:

— «Պիտի ըսե՞ս, պիտի ըսե՞ս», կը պոռար ու խարազանը կ'իջեցնէր գլխուս, ծունկերուս, քթիս ոսկորին, մատներուս ոսկորին, և մարմնոյս բոլոր ոսկրուս մասերուն: Հոն բազմած միւս զազանները պաղարիւնութեամբ կը դիտէին և անոնցմէ ոմանք երբեմն հայհոյանքով կը պոռային ինծի թէ՛ «Շո՛ւտ ըսէ, խոզ շո՛ւն, շո՛ւտ ըսէ, եթէ ոչ՝ հիմա մենք ոտքի կը կանգնինք, և գիտցիր որ մենք նախագահ պէյին չենք նմանիր»: Խարազանին տակ ճարս հատաւ: Պահ մը առաջ կրնայի գօնէ «Չեմ գիտեր, չեմ գիտեր» ըսել, բայց վերջը այդ բառերն ալ ըսելու չափ չունչ և կարողութիւն չի մնաց վրաս: Թուրքերը տեսան որ ա՛լ պատասխան տալու ճար չունիմ, և եթէ իսկապէս բան մը գիտցած և ըսելու ալ կամք ունեցած ըլլայի, չպիտի կրնայի խօսիլ՝ այդ կիսամեռ վիճակիս մէջ: Նախարարը խարազանելը դադարեցուց և թղթի մը վրայ կարգ մը բաներ գրելով երկու ոստիկան կանչեց, և զիս ու գրած թուղթը ոստիկաններուն յանձնելով՝ հրամայեց որ տանին զիս թիւ 3 փօլիսը դնեն: Ոստիկանները քաշկռտելով զիս դուրս հանեցին և ոստիկանատնէն հինգ վայրկեան հեռաւորութեան վրայ գտնուած բանտը տարին, թուղթը ներկայացուցին բանտապահին, որ կարգալէն յետոյ պայտուսիւր ձեռքէս առաւ: Բանտապետին հասկցուցի որ այդ պայտուսիւր չառնէ, քանզի բանտին մէջ ցուրտ ըլլալով գուլպաներս և վերարկուս հագնիլ կ'ուզէի. բանտապետը սկսաւ գլուխը շարժել, «Աստուած խելք տա՛յ, Աստուած խելք տա՛յ» մըմըջել, և ըսել.

— Կ'երևի թէ դուն երթալիք տեղդ չես գիտեր թէ ի՞նչպէս տեղ է. հոն ո՛չ ոքի արածունութիւն կայ վերարկուով երթալ, և հոն երեք օր մնացողներու դիակը միայն դուրս հանած ենք: Հոն ճամարտութիւնը չի խօստովանողներու տեղն է. ի՞նչու համար շիտակը չես ըսեր որ հոն կը դնեն քեզ, մեղք չէ՞ քու երիտասարդութեանդ:

— Երանի թէ բան մը գիտցած ըլլայի :

— Գիտե՛ս, գիտե՛ս, ըսաւ, և զիս ներս տարաւ գետնափոր տեղ մը, տասնեւհինգ աստիճան վար իջեցուց, դուռ մը բացաւ և ներս մտցնելով՝ ըսաւ .

— Հիմա քանի որ լապտերը ձեռքս է՝ լաւ մը գիտէ՛ օթեանդ՝ որ տեսնես, քանզի այս վերջին լոյսն է զոր տեսած պիտի ըլլաս...

Գիտեցի չորս կողմս, պատուհան ըսուած բանը չի կար, քարէ պատեր միայն, իսկ յատակը ցեխ, փայտեղէն ո՛ր և է բան չի կար. գետինը ցեխ, բոլորտիքը քար : Միակ փայտէ առարկան որ կար՝ տակառ մըն էր՝ հոն դրուած որ արտաքնոցի տեղ կը ծառայէր և որ լեցուն էր ազտեղութեամբ : Բանտապետը դուռը փակեց ու մեկնեցաւ, զիս թողելով այդ գարշահոտ մթութեան մէջ :

Եւ ասիկա էր թրքական բո՛ւն իրական զնտանը :

Այդ դժոխային մթութեան մէջ՝ խարազաններու բացած վէրքերուն հետ միս-մինակ՝ մնացինք վեց ժամ, որմէ յետոյ երկու ոստիկաններ գալով՝ զիս վերստին հարցաքննիչ ատեանի առջև տարին : Երբ ներս մտանք՝ նոյն ատեանի նախագահ Մէհմէտալի պէյը՝ շնական քմծիծաղով մը հարցուց .

— Է՛հ, տեսա՞ր տեղդ, ի՞նչպէս էր, գիտցիր որ դեռ անկէ գէշ տեղն ալ կայ. քու դրուած տեղդ թիւ 3 զնտանն էր, Աստուած թիւ 1 զնտանէն պահէ, բայց եթէ յամառիս գիտցածներդ ուրանալ՝ թիւ մէկն ալ պիտի տեսնես, և ուրիշ շատ բաներ ալ...

— Պէ՛յ, այդ տեղը միակ լաւագոյն տեղն է որ կարող պիտի ըլլայ վերջ տալ իմ խնդրոյն. ա՛լ հիմա համոզուած եմ որ մահը միայն կը լուծէ այս խնդիրը, և այդ տեղը պիտի փութացնէ իմ մահս : Եթէ թիւ 1ը աւելի նպաստաւոր է այդ նպատակին, երախտապարտ պիտի ըլլամ եթէ զիս հոն դնէք :

— Է՛հ, հիմա խելքդ գլուխդ եկա՞ւ, այլևս ճշմարտութիւնը պիտի խոստովանի՞ս :

— Պէ՛յ, ես միշտ ճշմարտութիւնը խօսած եմ, ու մինչև վերջն ալ իմ պատասխաններս միմիայն ճշմարտութիւններ պիտի ըլլան :

— Ասոր խելքը դեռ գլուխը չէ եկած, ըսաւ Մէհմէտալի պէյը, և հրամայեց որ զիս դուրս տանին սենեակի մը մէջ քիչ մը նստիմ մտածեմ ու լաւագոյն ճամբայ մը ընտրեմ :

Ոստիկանները զիս դուրս հանեցին ու տարին սենեակ մը և երկուքն ալ քովս նստելով սկսան իրենց ամբողջ թրքական խորամանկութիւնը ի գործ դնել՝ զիս համոզելու համար որ երբ այս անգամ ներս կանչեն ամէն բան շիտակն ըսեմ և ազատիմ այդ կացութենէն :

— Մե՛ղք ես, երիտասարդ ես, ի՞նչու համար դուռ քու կորուստիդ պատճառ կ'ըլլաս՝ ա՛ն ալ քանի մը սրբիկաներու համար. անոնք ամէն բան շիտակն ըսին, և հիմա կանոնաւոր բանտի մէջ են, իրենց բարեկամներն ամէն օր այցելութեան կուգան, դրամ, հազնեյիք եւ ուտելիք կը բերեն. իսկ դուն՝ այդ հիւանդ, կիսամեռ վիճակովդ՝ խարազանները կ'ուտես և մութ զնտանի մէջ կը փակուիս. վստահ եղի՛ր որ այդտեղ երեք օր չի պիտի ապրիս, մենք քու լաւութեանդ համար է որ կը խօսինք քեզի, եթէ ոչ՝ քու կերած և ուտելիք խարազաններուդ ցաւը մեր մարմինին վրայ չէ՛ որ պիտի զգանք : Մե՛ղք ես, երիտասարդ ես, քանի մը սրիկաներու համար ինքզինքդ զոհելը յիմարութիւն է»...

— Ի՞նչ կ'ըսէք կոր, փօլիս էֆէնտիներ, դուք կը կարծէ՞ք որ բան մը գիտեմ և չեմ ըսեր, բայց հաւատացէք որ բնաւ բան մը չեմ գիտեր. ուրեմն ի՞նչ կըրնամ ընել որ համոզեմ պէյերը իմ անմեղութեանս մասին. հիմա քանի որ կ'ըսէք թէ «այդ զնտանին մէջ երեք օր մարդ չապրիր», ինձի կը մնայ սպասել այդ երեք օրուան, քանզի մահէն դատ ա՛լ միջոց մը չէ մնացեր որ այս խնդիրը լուծէ...

— Թո՛հաֆ բաներ կ'ըսես կոր, կ'... աղա, ամէն

բան ստուգուած է. բանտին մէջ եղող ընկերներդ ամէն բան խոստովանած են, և քու մասնակցութեանդ մասին վաւերական տեղեկութիւններ տուած են. կարելի՞ բան է որ կառավարութիւնը փուճ կասկածով մը քեզ այսքան նեղէ. մենք այսքան ատենուան պաշտօնեաներ ենք այստեղը, բնաւ ասանկ դէպքի մը չենք հանդիպած որ պարապ տեղը մարդ մը նեղեն»:

— Ահաւասիկ զիս պարապ տեղն է որ կը նեղեն. հաւատացէք որ բան մը չեմ գիտեր ես:

— Գիտե՛ս, գիտե՛ս», ըսին թուրքերը և երկար համոզիչ խրատներ կարդացին գլխուս, որ երբ ներս կանչեն չըլլայ թէ ուրանամ կրկին: Այսպէս անցաւ կէս ժամ: Ներսէն զանգակը զարկին: Ոստիկանները զիս ներս տարին:

Մէհմէտալի պէյն սկսաւ.

— Է՛հ, հիմա ըսէ, նայինք, Զաւէնը ո՛ւր կը բնակի Պոլսոյ մէջ:

— Չեմ գիտեր, պէ՛յ:

— Խոզ չո՛ւն, դեռ կը յամառի՞ս ուրացումիդ մէջ, ամէն բան ստուգուելէն, հաստատուելէն յետոյ՝ դեռ կը կրկնե՞ս «Չեմ ճանչնարդ, չեմ գիտերդ». հիմա ըսէ՛ նայիմ ո՛ւր է Զաւէնը կամ Շամիրամը:

— Չեմ գիտեր:

— «Անհաւատ չո՛ւն», պոռալով՝ Մէհմէտալի կրկին յարձակեցաւ վրաս, և այս անգամ նոր մեթոտով սկսաւ իր տանջելու գործը. չոր փայտով մը կը զարնէր ակռաներուս, ականջներս կը քաշէր վար՝ իր բոլոր ուժովը, և պեխերս ցնցխելով դէպի վեր կը քաշէր, ու շարունակ՝ «Ըսէ՛, անհաւատ չո՛ւն, ըսէ՛, եթէ՛ ոչ քեզ կը սատկեցնեմ շան մը պէս» կը պոռար. ես ալ այդ դժոխային տանջանքներուն տակ՝ նուազած ձայնով մը՝ «Չեմ գիտեր, բան մը չեմ գիտեր», կը մրմնջէի:

Երբ գազան Մէհմէտալիի ինծի տուած տանջանքները ծայրայեղութեան հասան, հոն բազմող ատենի ուրիշ մէկ անգամս ըսաւ.

— «Չըլլայ թէ սխալմունք մը պատահած՝ և աս եղած չըլլայ մեր փնտռած անձը»:

— Ի՞նչ կ'ըսէք կոր, պատասխանեց ուրիշ մը, ասիկա նոյն ինքն է, մատնանշուած անձը, ա՛ս է եղեր որ յարաբերութիւն կը կատարէ եղեր Զաւէնի և միւս բռնուածներուն միջև, ա՛ս է եղեր որ Լեռցի վահանը եւրոպական հիւանդանոց մը դրած է, և միշտ Զաւէնէն դրամ առնելով կը տանի հիւանդանոցի ծախսերը կը վճարէ և վահանին կուտայ եղեր, ա՛ս է եղեր վահանի գործադրելիք ոճիրին մասնակիցը: Այս բոլորն ստուգուած է, ու դեռ այս յիմարացած շունը կը յամառի ուրանալ»:

Եւ կարծես թէ Մէհմէտալի պէյը պակաս թողուցած ըլլար տանջանքները, անոնք ալ իրենց նստած տեղէն սկսան գոռալ.

— Ըսէ՛, անհաւատ չո՛ւն, ըսէ՛, Զաւէնի տեղն ըսէ՛, եթէ՛ ոչ հիմա մենք ոտքի կը կանգնինք, և վիճակդ դէ՛լ կ'ըլլայ...

Եթէ տանջանքներու տակ իմ ճարս կտրեցաւ, միւս կողմէն Մէհմէտալի պէյն ալ իր բարկութեան, կատաղութեան և զիս չարչարելու աշխատութեան հետեանքով յողնեցաւ ու արիւն քրտինքներու մէջ ինկաւ. այդ պատճառաւ քիչ մը դադար ըրաւ, նստաւ տեղը և գործը թողուց միւսներուն, որոնց իւրաքանչիւրն սկսաւ իր թրքական վարպետութիւններն ի գործ դնել զիս համոզելու համար որ միայն Զաւէնի տեղն ըսեմ. իրենց ըսածին նայելով՝ միւսներն ըսած են եղեր թէ Զաւէնի տեղը միայն ես գիտեմ եղեր և անոնք իմ միջոցովս կը ստանան եղեր Հնչակեան Քօմիթէէն դրամ և հրահանգ: Թուրքերու մասնաւոր թաքթիքն էր ատիկա և այդ կերպով կը փորձէին գաղտնիք փրցնել ո՛ւր է անձէ. «Այսինչ մարդը քեզի համար ասանկ ըսաւ, անանկ ըսաւ», կ'ըսեն, որպէսզի դուս ալ փորձուիս ըսել թէ խնդիրն անոր ըսածին պէս չէ՝ այլ սանկ է: Երբ այդ

փորձէն վերջն ալ միևնոյն պատասխանն առին, այս անգամ երկու տող գիր գրելով՝ յանձնեցին ոստիկանին որ տանի բանտապետին և թուղթին մէջ նշանակուած անձը վեր բերէ: Ոստիկանն առաւ գիրը և մեկնեցաւ: Տասը վայրկեան յետոյ՝ վերադարձաւ, իր հետ բերելով բանտարկեալ հայ երիտասարդ մը: Այդ հայը ներս մտնելուն պէս՝ ատեանի նախագահը զիս մատնանիչ ըրաւ, և ըսաւ անոր.

— Ճանչցա՞ր այս տղան, ասիկա քեզի համար ամէն բան շիտակն ըսաւ, ճիշդ քու ըսածներուդ համապատասխան. հիմա քեզ բերինք որ միայն ըսես՝ թէ ասիկա ճիշդ քու ըսած մա՞րդդ է»:

Երիտասարդը՝ նայուածք մը ձգելով վրաս՝ ըսաւ.

— «Այո՛, այս նոյն ինքն ... ցի Կ...ն է»:

Նախագահը՝ առանց պատեհութիւն տալու որ ըստուգուի՝ թէ անիկա ի՞նչ հանգամանքով զիս կը ճանչնայ, անմիջապէս հրամայեց որ զայն բանտ վերադարձնենք, ու այդպէս ալ ըրին: Թուրք պէ՛յը բացարձակ կը ստէր՝ ըսելով թէ ես այդ մարդը ճանչցած ըլլալս յայտներեմ իրենց, և անոր վրայով տեղեկութիւն տուերեմ: Այս սուտը անգամ մը ևս համոզեց զիս՝ թէ թուրքերը՝ մեծ մասամբ՝ կը ստէին երբ ինծի ալ ուրիշներու նկատմամբ նոյն բանը կ'ըսէին. «Այսինչ անձը քեզի համար ամէն բան շիտակն ըսաւ» և այլն:

Երբ հայ տղան դուրս տարին՝ Մէհմէտալի պէ՛յը ինծի դառնալով, ըսաւ.

— Տեսա՞ր, տեսա՞ր քու ճանչցած մարդդ, տեսա՞ր թէ անիկա ի՞նչ լաւ կը ճանչնայ քեզ. անշուշտ, ա՛լ հիմա չպիտի պնդես թէ չես ճանչնար. դեռ քու շատ մը չճանչցած անձերդ պիտի բերենք հոս, և դուն պիտի տեսնես որ անոնք քեզ լաւ կը ճանչնան, և դուն ալ զիրենք լաւ կը ճանչնաս. ըսէ՛, նայինք, ո՞րը կ'ուզես որ ներկայութեանդ կանչենք, ո՞ր մէկ ընկերդ աւելի կարօտցեր ես, և առաջին անգամ կ'ուզես որ զայն տեսնես, ըսէ՛ որ կանչել տանք...

— Պէ՛յ, եթէ «ընկերներ» ըսելով Բօմիթէի ընկերներ ըսել կ'ուզէք, ես ո՛չ քօմիթաճի եղած եմ և ո՛չ ալ քօմիթէի ընկերներ ունիմ. դուք այդ անձին անունը կուտայիք ինծի, ես այդ անձը իր անունովը չէի ճանչնար. հիմա որ տեսայ՝ յիշեցի թէ այնինչ խանութի աշակերտներէն մէկն է՝ ուսկից ես շարունակ ապրանք կ'առնէի իմ խանութիս համար, և երբեմն նոյն ինքն այդ տղան էր ապրանքները բերողը. բնական է որ անիկա իմ անունն գիտցած ըլլայ. բայց հաւատացէք որ ես այդ տղուն անունը չէի գիտեր որ, հարցուցած ատեննիդ ըսէի թէ կը ճանչնամ, հիմա որ տեսայ յիշեցի զինքը, և իրեն հետ խանութպանութեան գործէն զատ ո՛ր և է ուրիշ առնչութիւն ունեցած չեմ, եթէ զինքն անմիջապէս չհեռացնէիք՝ ես այս պարագան պիտի հաստատէի, եթէ ըսածներուս չէք հաւատար՝ զինքը վերջստին հոս բերէք, իր ներկայութեանը հաստատեմ ըսածներս:

Թուրք նախագահը մօրուսը շփելով սկսաւ «էլհամտուլլա՛հ, էլհամտուլլա՛հ» բացազանչել, և պոռալ.

— Օլան քէօփէ՛կ, չօճօւզ մի զանարիյօրսըն, պիզ պուրատա չօճուզ տէյիլիզ...

— Քա՛ւ լիցի, պէ՛յ, ես միայն ճշմարտութիւնն է որ կ'ըսեմ:

— Ուրեմն այդ տղան Բօմիթէի ընկերդ չէ՞ ըսել կ'ուզես:

— Անիկա քօմիթաճի է, կամ չէ, ես չեմ գիտեր, պէ՛յ, միայն գիտեմ որ ես բնաւ քօմիթաճի չեմ եղեր, և տղան ալ տեսած եմ միայն քանի մը անգամ իրենց խանութէն ապրանք գնած ըլլալուս առթիւ:

— Ծօ՛, խող շօ՛ւն, անիկա մեզի ճիշդը խոստովանած է՝ թէ ի՞նչ տեսակ ապրանքներ կը բերէ եղեր քեզի. դուն ի՞նչու կ'ուրանաս:

— Աստուած վկայ, պէ՛յ, ես այսինչ բանէն զատ ուրիշ ապրանք ստացած չեմ այդ տղուն աշխատած խանութէն:

— Մենք գիտենք որ տղուն աշխատած տեղէն ուրիշ ապրանք առած չես. բայց տղան ուրիշ խանութէ, ուրիշ ապրանքներ կը բերէ եղեր քեզի:

Թուրք պէյն «ուրիշ ապրանքներ» ըսելով՝ յեղափոխական թերթ, նամակ և զէնք, ըսել կ'ուզէր, իսկ «ուրիշ խանութ» ըսածն ալ Հնչակեան Բոմբիթէն կ'ակնարկէր:

— Չէ՛, պէյ, ես այդ տղան ուրիշ կերպով չեմ ճանչնար:

— Վայ, անհաւատ շո՛ւն, դեռ կը յամառի՞ս, բսելով կրկին յարձակեցաւ վրաս և լաւ ծեծ մը ևս քաշելէ ետք՝ զիս կրկին զրկեց առաջի զնտանը: Հոն մնացինք մինչև յաջորդ կէսօրին, երբ երկու ոստիկաններ եկան և զիս տարին ոստիկանատուն՝ բժշկական յանձնախմբի քննութեան ենթարկելու: Չի կրցի ըմբռնել թէ ի՞նչ պարագայէ թեւադրուած զիս բժիշկներու քըննութեան կ'ենթարկէին. թէև զիս չարչարած ատեննին ես միշտ կը կրկնէի թէ երկու տեսակ հիւանդութեամբ կը տառապիմ արդէն և թէ ինձի միջոց տալու էին քիչ մը բժշկուելու և ապա զիս դատելու, բայց չէի կրնար հաւատալ որ իմ այս խնդրանքս ի վերջոյ այդ թուրք դազաններուն խղճմտանքին դպած ըլլայ, և անոնք որոշած ըլլան զիս բժշկել և ապա դատել ու տանջել կրկին: Ո՛չ, ասոր չէի կրնար հաւատալ. անոնց մէջ խղճմտանք, գութ ըսուած բաները չէին կրնար գոյութիւն ունենալ: Ուրիշ մտածում մը սակայն շատ աւելի հաւանական կը սէպէի՝ այն է թէ թուրքերն ալ տեսան որ այդ վիճակով քիչ ատենէն պիտի չունչս փչեմ և իրենք մէկը պիտի չունենան որ սա «բոլոր շարեաց աղբիւր» եղող Զաւէնի տեղն հաղորդէ իրենց, իբր թէ այդ Զաւէն ըսածնուն տեղը միայն ես գիտեմ եղեր: Ո՞ր սատանան այդ գաղափարը թխմբեր էր թուրք ոստիկանութեան գանկը, անիկա կ'ուզէր ամէն գնով իմանալ Զաւէնի տեղը: Թուրքերը շատ մը անուններ

կուտային և բոլորին համար ալ կ'ըսէին թէ՛ «Ան ըսաւ որ դուն գիտես», բայց ատիկա բացարձակ սուտ կրնար ըլլար. քանի որ իմ աչքիս առջև ստեցին և բանտէն բերուած տղուն ըսին թէ ես իրեն մասին ամէն բան ըսած եմ. մինչդեռ ամէն անգամ որ այդ տղուն անունը կը հարցնէին՝ երբեւմ պատառ կ'ըլլայի թէ այդ անունով մարդ չեմ ճանչնար:

Ուրեմն հիմա կ'ուզէին զիս քիչ մը կազդուել՝ կարծելով թէ ապա պիտի կրնային նորանոր միջոցներ գործածելով՝ ինձմէ իմանալ իրենց փնտաած անձին տեղը:

Թուրք բժիշկները զիս մերկացուցին, և մանրազըննին քննութիւն կատարեցին մարմնոյս վրայ: Ամենէն զարմանալին այն էր որ քննող բժիշկը հարցուց. «Այս ի՞նչ սև նշաններ են մարմնոյդ վրայ»: Իրեն ըսի թէ՛ «Այդ մասին հարցաքննիչ ատեանի նախագահ Մէհմէտալի պէյին հարցուցէք, անիկա գիտէ՛ թէ այս ի՞նչ սև նշաններ են մարմնոյս վրայ»: Կարծես թէ քաղաքակրթեալ աշխարհի մը մէջ եղած ըլլայինք, և պարոն բժիշկին անձանօթ ըլլային ատանկ սև նշաններու պատճառները:

Բժիշկները վիճակս յուսահատ գտան, և յանձնարարեցին որ իսկոյն բանտի հիւանդանոցը դնելով կարգ մը անհրաժեշտ դեղեր տան ինձ, որով թերևս կարենամ ապրիլ: Այդպէս ալ ըրին. զիս տարին բանտի «հիւանդանոց» կոչուած տեղը, բայց նորէն իմ տեղս առանձին խուց մըն էր, չէին արտօնած որ միւս հիւանդներուն պառկած տեղը դրուիմ, և ո՛րք ուրիշ անձի հետ խօսելու պատեհութիւն ունենամ: Այդ պըզտիկ խուցին մէջ, անկողնի մը վրայ զիս պառկեցնելով՝ դուռը փակեցին վրաս: Օրն երկու անգամ բժիշկները կ'այցելէին. պէտք եղած քննութիւնը կատարելով՝ հարկաւոր հրահանգները կուտային հիւանդապահ բանտապետներուն: Բժիշկներէն մէկը յոյն էր, իսկ միւսը՝ թուրք: Այս վերջինը մասնաւոր հաճոյք մը կը զգար

ամէն անգամ այցելած ատենը կատակներ ընել և խառն ի խուռն հայերէն բառեր ըսել. «է՛հ, պարոն, ի՞նչ պէս, լա՛ւ ես, չափուկ եսփ, աեազա դալք քի քօմի-թանն իշլէրի կէրի գալմասըն. սէն նէ՞ խաըն, օնպաշի՛ մի խաըն եօքսա պինպաշի»...

— Ի՞նչ կ'ըսես կոր, Տօքթոր էֆէնտի՛, ես կը մեռնիմ այստեղ, դուն կեցեր ի՞նչ բաներ կը հարցնես ինձի...

— Չէ՛, չէ՛, չես մեռնիր, ապահով եղի՛ր, պիտի տեսնես թէ քանի մը օրէն քեզ ոտքի պիտի հանեմ: Բայց բժշկուելէդ յետոյ ամէն բան շիտակը պիտի ըսես անշուշտ. ես իմացայ որ դուն շատ ես յոգնեցուցեր Մէհմէտալի պէյը:

— Այո՛, այո՛, շատ յոգնեցաւ, կը տեսնե՞ս այս սև նշանները, ասոնք կը վկայեն որ Մէհմէտալի պէյը շատ յոգներ է:

Այդպէս մնացի խուցին մէջ, ուր փակուելէս չորս օր յետոյ սկսայ ինքզինքս քիչ մը կաղքուրուած գտնել, և կը հաւատայի թէ վտանգն անցած է: Դուրսի աշխարհէն բնաւ լուր չունէի. թէ ի՞նչ անցած դարձած էր, ո՛ւր մնացած էին կարնոյ և Տրապիզոնի հիւպատոսներու խոստումները: Արդեօք չի գրեցի՞ն Պոլսոյ դեսպանին, թէ ոչ գրած են, բայց Պոլսոյ դեսպանատունը չէ ուզած այլևս զիս պաշտպանել, քանի որ ես՝ թիւրիմացութեամբ մը՝ հիւպատոսարանի թարգմանին ներկայութեան ուրացեր էի ամերիկաքաղաքացի ըլլալս: Արդեօք Ահմէտ աղան՝ իր խոստման համաձայն՝ գացեր ազգականներուս և նշանածիս լուր տուե՞ր էր՝ թէ ոչ, կամ անոնք ի՞նչ միջոցներ ձեռք առած էին իմ վիճակս քիչ մը մեղմացնելու... Այս մտածումներով բունս կը փախցնէի:

Չորրորդ գիշերն էր՝ երբ երկու ոստիկաններ եկան մտան խուցս, և զիս արթնցնելով հարցուցին թէ «կարո՞ղ եմ իրենց ընկերանալ մինչև ոստիկանատուն»: Ես

ըսի թէ անկողնէն վար իջնելու չափ իսկ ուժ չի կայ վերաս. իսկ եթէ զիս ոստիկանատուն տանիլը ստիպողական է, ազատ են ո՛ր և է կերպով տանիլ: Ոստիկանները՝ այդ պատասխանիս վրայ՝ ա՛լ շատ չի պնդեցին, թողուցին գացին:

Հետևեալ օրը, ցորեկին, մեր նախածանօթ իսմայիլ էֆէնտին՝ իր ձեռքը գրելու թուղթ և մեղան առած՝ ներս մտաւ խուցս, և աթոռ մը բերել տալով նստեցաւ մահիճիս մօտ: Առաջին գործն եղաւ՝ մեծ քաղաքավարութեամբ և մասնաւոր հոգածութեամբ՝ իմ որպիսութիւնս հարցնել:

— Կը յուսամ թէ քիչ օրէն բոլորովին պիտի ելլես, ըսաւ ան, մենք պատուիրած ենք բժիշկներուն որ քեզի մասնաւոր խնամք տանին, ինչպէս նաև հիւանդապահներուն պատուիրած ենք, ու հիմա կրկին պիտի պատուիրեմ որ լաւ հոգ տանին և ամեն փափաքիդ գոհացում տան: Երէկ քեզ այցելող բժիշկները յայտնեցին թէ վտանգն այլևս անցուցեր և բաւական լաւի փոխուեր ես, ատոր համար քանի մը հարցումներ ունէինք քեզի ընելիք, նախորդ գիշեր երկու ոստիկաններ զրկեցինք որ քեզ ոստիկանատուն բերեն այդ հարցումներուն պատասխան տալու. բայց դուն յայտնած էիր թէ ուժդ վրադ չէ, ու չես կրնար մինչև հոն գալ, ատոր համար չուղեցինք քեզի նեղութիւն պատճառել և ես յանձն առի այս ձանձրութիւնը, մինչև հոս եկայ՝ այդ քանի մը հարցումներուն պատասխանն ստանալու քեզմէ. կը յուսամ որ ճշմարտութիւնը պիտի պատասխանես, և վստահ եղիր որ բարիք պիտի գտնես մեզմէ. մենք հիմա համոզուած ենք որ դուն խարուած ես եղեր այդ քանի մը սրիկայ մարդոց, և անոնք քեզ որոգայթը ձգեր են, գիտենք որ դուն բարի մարդ մըն ես, բայց ամէն մարդ իր կեանքի մէջ անգամ մը կամ աւելի կրնայ խարուել և փորձութեան մղուել: Դուն հիմա լի կրնայ խարուել և փորձութեան մղուել: Դուն հիմա շիտակն ըսէ և վստահ եղիր որ պիտի բժշկուելիս, և քիչ

օրէն արտօնուիս պիտի բարեկամներուդ այցելութիւնն ընդունելու, և կը յուսամ որ նոյն իսկ ազատ պիտի ըլլաս, քանի որ դուն պարզապէս ուրիշներէն խարուած մըն ես...

— Շատ շնորհակալ եմ, պէ՛յ, ձեր այդ ազնիւ ըզգացումներէն. տարակոյս չունիմ ձեր խոստումներուն մասին, դժբաղդաբար չեմ գիտեր ինչ որ դուք կը կարծէք թէ գիտեմ, երանի՛ թէ գիտցած ըլլայի և կարենայի ձեր բաղձանքներուն գոհացում տալ:

— Անշուշտ մենք քու չգիտցածդ չենք փնտռեր քեզմէ, այլ ինչ որ գիտե՞ս՝ ան ըսէ միայն:

Իսմայիլ էֆէնտին հանեց սիկարէթին տուփը, և անկէ հատ մը ինծի երկնցնելով՝ ըսաւ.

— Հրամայեցէ՛ք, սիկրէթ մը ծխեցէք, Կ... աղա՛:

— Մեծապէս շնորհակալ եմ, Իսմայիլ էֆէնտի՛, բայց կը ցաւիմ որ չեմ կրնար ընդունիլ ձեր հրամայուցած սիկրէթը, քանզի կեանքիս մէջ բնաւ ծխած չեմ, ո՛ւր մնաց որ այս հիւանդ վիճակիս մէջ ծխեմ:

— Բայց բանտի մէջ ծխելն աւելի ստիպողական պէտք մըն է, քանի որ մարդ մը հոն աւելի մտահոգ կ'ըլլայ, ու ես կը զարմանամ որ այս հինգ-վեց ամսուան ձեր բանտարկութեան և աքսորի կեանքին մէջ՝ տակաւին ծխելու պէտքը զգացած չէք, ասիկա արտակարգ համբերատարութիւն մը կ'ենթադրէ ձեր կողմէն:

— Այո՛, մենք բաւական համբերող ենք, բայց ցաւալի է որ դուք գաղափարնիդ փոխած կը թուիք հայոց համբերատարութեան մասին, և կը կարծէք թէ անոնց համբերութեան չափը լեցուած է, և բոլորն ալ Օսմանեան կառավարութեան դէմ ապստամբներ են: Ահաւասի՛կ իմ օրինակս աչքի առջև է. ես Պոլիս գալէս ի վեր իմ ապրուստի գործովս միայն պարապած եմ եւ ոչ ոքի մէկ մազի չափ փնաս հասուցած չեմ, բայց վեց ամիսէ ի վեր կառավարութիւնը զիս բանտէ բանտ եւ աքսորէ աքսոր, շղթաներու և ձեծի տակ կը չարչարէ՛

որպէսթէ ես քօմիթաճի եղած ըլլամ. հիմա դուն ըսէ՛, Իսմայիլ էֆէնտի, կը խնդրե՛մ, ասիկա արդարութիւնն է. դուն կը հաւատա՞ս որ ես ատանկ գործերու խառնըւած ըլլամ, ի՞նչու պարապ տեղը զիս այնքան տանջեցին, և ո՞վ գիտէ տակաւին ո՛րքան պիտի տանջեն...

— Հաւատացէ՛ք, Կ... աղա՛, որ շատ կը ցաւիմ ձեր կրած տառապանքներուն համար. գիտեմ և կը հաւատամ որ դուք անմեղ էք, միայն թէ քանի մը սրիկաներու խաբուած էք. եթէ դուք առաջին վայրկենին այդ մարդիկը կառավարութեան յանձնէիք՝ ամէն բան վերջացած կ'ըլլար. ազատ պիտի արձակուէիք և նոյն իսկ դրամական վարձատրութիւն ալ պիտի ստանայիք, ինչպէս կը յիշէք՝ այն ատեն նախարար պէյը՝ իմ ներկայութեանս՝ խոստացաւ ձեզի դրամ տալ. բայց դուք ընդոտնեցիք դէպի ձեզ եկած բարիքը և պարապ տեղը ինքզինքնիդ ենթարկեցիք այս կեանքին:

— Կը խնդրեմ, պէ՛յ, ըսէք ինծի՛ թէ արդեօք դուք չէ՞ք համոզուած տակաւին որ էս այդ փնտռուած մարդիկը չեմ ճանչնար:

— Ի հարկէ չենք համոզուիր, քանի որ ամէն բան ստուգուած, վերջացած է:

— Վերջապէս չպիտի՞ համոզուիք որ ես այդ մարդիկը չեմ ճանչնար, և անոնց հետ քօմիթայի ընկեր եղած չեմ:

— Ի՞նչ կ'ըսես կոր, Կ... աղա՛, ի՞նչպէս համոզուինք, քանի որ նոյն իսկ քու ընկերներդ ամէն ինչ խոստովանած են, և պատրաստ են քու ներկայութեանը ալ հաստատել ինչ գործեր որ ունեցած էք միասին:

— Իսմայիլ էֆէնտի՛, կը ներէք որ ձեր ներկայութեանը քիչ մը աւելի համարձակ պիտի վարուիմ, ինչ որ չեմ ըրած Շէֆիզ պէյի և Մէհմէտալի պէյի ներկայութեանը, և նախապէս կը խնդրեմ որ չվիրաւորուիք ըսելիքէս:

— Ո՛չ, ո՛չ, ապահով եղիք, ես ձեզի համակրած եմ

սկիզբէն ի վեր, և վստահ եղիք որ ա՛լ աւելի պիտի համակրիմ եթէ առանց վերապահութեան կատարեալ համարձակութեամբ խօսիք:

— Լա՛ւ ուրեմն, դուք ըսիք թէ իմ ընկերները խոստովանած են ամէն բան: Անշո՛ւշտ՝ իբրև պաշտօնեայ՝ ձեր իրաւունքն է ամէն միջոց գործածել պէտք եղած գաղտնիքներուն թափանցելու. սակայն այս ձեր «ամէն բան շիտակը խոստովանած են» ըսնելիդ ես փորձով տեսայ որ իրական չէ, իմ աչքիս առջև տղու մը ըսին թէ՛ «ես իր մասին ամէն բան շիտակն ըսած եմ», մինչդեռ ամէն անգամ որ այդ տղան հարցուցած էին, իմ պատասխանս «Չեմ գիտեր, չեմ ճանչնար» եղած էր:

— Հիմա քեզի քանի մը իրողութիւններ ըսեմ, եւ դուն ալ պիտի համոզուիս որ մեր պնդումները պարապ տեղը չեն, դուն ո՛ր և է անձ հիւանդանոց տարած չե՞ս:

— Դիցուք թէ տարած ըլլամ, ատոր մէջ ի՞նչ մեղք կայ:

— Ես չեմ ըսեր թէ այդ բանն յանցանք է. բայց շիտակն ըսէ՛, դուն չե՞ս եղած Լեոցի Գ...ը գերմանական հիւանդանոց տանողը:

— Անունը մտքէս ելած է, բայց կը յիշեմ որ Բերա ճաշարան ունեցած ատենս յաճախորդներէս մէկուն ազգականը տարի հիւանդանոց:

— Ո՞վ էր այդ յաճախորդդ:

— Պոլսեցի երիտասարդ մըն էր, որ իւսկիւտարի կողմը բնակած ըլլալուն՝ խնդրած էր ինձմէ որ իր ազգականը հիւանդանոց տանիմ և երբեմն այցելեմ. ես ալ յաճախորդիս հաճոյակատարութիւն մը մատուցած ըլլալու համար ընդունեցի իր խնդրանքը:

— Ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ իւսկիւտարի կողմը կը բնակի, և Բերաի ճաշարանիդ յաճախորդ կ'ըլլայ:

— Ատիկա շատ պարզ է, Պէ՛յ, ինքը թէև իւսկիւտար կը բնակէր, բայց գործը Ղալաթիոյ կողմն ըլլալուն՝ ցորեկներն իմ խանութս կը ճաշէր:

— Ո՞ւր էր իր գործին տեղը:

— Բնաւ դացած չեմ իր գործին տեղը, միայն իր ըսածին նայելով՝ ինքը մեքենական ապրանքներու անձնիթ էր, և Ղալաթիա գրասենեակ ունի եղեր:

— Ի՞նչ էր այդ անձին անունը:

— Ինքը ծանօթ էր Պարոն Շամիրամ անունով:

— Իր բնակած տեղն ո՞ւր էր:

— Ո՛չ իր բնակած տեղը դացած եմ երբէք և ո՛չ ալ իր գրասենեակը, միայն կը յիշեմ որ ինքը կ'ըսէր թէ իւսկիւտարցի է և այն կողմը կը բնակի:

— Հիմա կը տեսնե՞ս, Կ... աղա՛, այդ Շամիրամ ըսածդ մեր փնտռած Չաւէնն է, զոր դուն կը ճանչնաս եղեր Շամիրամ անունով:

— Ի՞նչ կ'ըսէք կոր, պէ՛յ, մարդ մը քանի՞ անուն կ'ունենայ:

— Դուն չեմ գիտեր՝ այս քօմիթաճիներն ի՞նչ վարպետ բաներ են. անոնց մէջ մարդ կայ որ տասը անուն կը գործածէ. կը տեսնե՞ս՝ թէ ի՞նչպէս որոգայթը ձեռքեր է քեզ այդ տղան:

— Բայց, պէ՛յ, որոգայթ ինչպիք ի՞նչ կայ, ես զայն խանութիս յաճախորդ ըլլալու հանգամանքէն զատ՝ ուրիշ ո՛ր և է կերպով չեմ ճանչնար:

— Այդ Շամիրամը քեզի ո՛ր և է բան խօսած չէ՞ բընաւ քօմիթաի մասին:

— Ո՛չ, ո՛չ, բնա՛ւ բան մը խօսած չէ ինձի:

— Է՛հ, քանի որ խանութիդ պարզ մէկ յաճախորդըն էր, ա՛լ ի՞նչու կը ծածկէիր զայն ճանչցած ըլլալդ. չէ՞ որ սկիզբէն ի վեր քեզմէ այդ անձը կը հարցընէինք:

— Ո՛չ, պէ՛յ, այդպէս չէ՛, դուք ինձի Պոլսեցի Շամիրամ հարցուցած չէք, այլ միշտ Կղզեցի Չաւէն կը հարցնէիք, ու ես հիմա ալ կը պնդեմ որ այդ անունը բոլորովին անձանօթ է ինձի:

— Բայց չէ՞ որ՝ ծննդավայրէդ ետ եկած ատենդ Մէհմէտաւրի պէյը քանիցս քեզի յայտնած է՝ թէ այդ Զաւէնը Շամիրամ անունով կը ճանչցուի եղեր. դուն այդ պարագան իմանալէդ յետոյ, ա՛լ ի՞նչու ուրացար՝ թէ չես ճանչնար:

— Այո՛, պէյ, իրա՛ւ է թէ Մէհմէտաւրի պէյը քանիցս այդ պարագան յիշեցուց ինձի, բայց մինչև այդ բանի յայտնուիլը՝ թէ Շէֆիգ պէյը և թէ Մէհմէտաւրի պէյը՝ այնքան ծանր և սոսկալի յանցանքներ վերագրած էին այդ անձին, այնքան գէշ բաներու հեղինակ ներկայացուցեր էին զինքը՝ որ ես խոհեմութիւն սեպեցի՝ ատանկ ծանր յանցանքներով բեռնաւորուած մէկու մը ծանօթ չներկայանալ, թէև մինչև այս վայրկեանիս ալ իմ հաւատալս չի գար որ այդ անձը ատանկ գործերու հեղինակ եղած ըլլայ, քանզի շատ ազնիւ մարդու մը երևոյթն ունէր, և խիստ կանոնաւոր կը վճարէր իր ճաշգինը:

— Մենք ստուգած ենք որ այդ անձը Բերա այն ինչ ա փարդը մ'անը կը բնակի եղեր, և դուն շարունակ իր քով կ'երթաս կուգաս եղեր:

— Բոլորովին սխալ է, պէյ, ես ի՞նչ պատճառ ունիմ ծածկելու եթէ իր բնակած տեղը երբէք գացած ըլլամ, կամ ես ի՞նչ պէտք ունէի երթալու. ան կուգար խանութս կը ճաշէր, և ես ալ իմ իրաւունքս գանձելը կը նայէի, անկէ դուրս ի՞նչ կ'ընէր, ո՞ւր կը բնակէր, այդ իմ գիտնալիք բանս չէր:

— Ուրիշ ո՞վ կուգար այդ անձին հետ ճաշարանդ:

— Ուրիշ ոչ ոք չեմ յիշեր որ այդ անձին հետ խանութս եկած ըլլայ, միայն այդ ձեր քիչ առաջ ակնարկած տղան էր, որ օր մը բերաւ՝ ու ըսաւ թէ իր մօրաքրոջ տղան է, և խնդրեց որ հիւանդանոց տանիմ, հարկ եղած ծախսը տալով:

— Այդ քու հիւանդանոց տարած անձը հիմա բանտն է. մենք զայն ձերբակալած ատեննիս, իր վրայ գտանք դաշոյն մը, բէվօլվէր մը և բաւական ալ փամփուշտ. ինքը մեզի շիտակը խոստովանեցաւ՝ թէ այդ զէնքերը Քոմիթէն տուած է եղեր իրեն, և ըսաւ նաև թէ ո՞վ պիտի սպաննէ եղեր: Բայց ես հիմա սպաննուելիք անձին անունը չեմ տար քեզի, կ'ուզեմ որ դուն ինքդ ըսես թէ ո՞վ պիտի սպաննէիք:

— Մեղա՛յ Աստուծոյ, մեղա՛յ Աստուծոյ, ի՞նչ բաներ կը լսեմ կոր, Իսմայիլ Էֆէնտի՛, զիս ձերբակալած ատեննին այդ տղան հիւանդանոցը մահամերձ վիճակի մէջ պառկած էր և ես յոյս չունէի որ պիտի ապրի, եւ սակայն իմ աքսոր երթալէս յետոյ, աղէկնալով հիւանդանոցէն ելեր է եղեր, զէնք է առած եղեր, մարդ ալ պիտի սպաննէ եղեր, այս բաներն ես ի՞նչպէս կրնամ գիտցած ըլլալ՝ կամ մասնակից եղած, ինչպէս դուք կ'ենթադրէք:

— Մենք գիտենք որ այս բոլոր բաներուն մէջ քեզ անգիտակից գործիք մը ընել ուզած է այդ սատանորդի Զաւէնը. քեզի համար բան չի կայ, դուն միայն քու գիտցածդ շիտակն ըսէ, կը լինայ ամէն բան:

— Շիտակն այդ է, պէյ, կ'ուզէք հաւատացէք, կ'ուզէք մի հաւատաք. ես ատկէ աւելի ոչինչ գիտեմ: Ես շատ մը յաճախորդներ ունէի, դուք կ'ըսէք որ անոնցմէ մէկը քոմիթաճի է եղեր, ես ի՞նչ ընեմ. եթէ նոյն իսկ ամբողջ յաճախորդներս քոմիթաճի եղած ըլլային և ես չգիտնալով անոնց ճաշ տուած և անոնցմէ դրամ գանձած ըլլայի՝ միթէ պատասխանատու պիտի բռնէիք զիս: Ես ծանր հիւանդ մը հիւանդանոց տարած եմ, եթէ ձեզի ներկայանար ատանկ հիւանդ մը միթէ դուք չպիտի՞ օգնէիք ո՛ր և է կերպով, և սակայն այդ հիւանդն աղէկնալէն յետոյ գէշ բաներ ըրած է, կամ պիտի ընէ եղեր, ես ի՞նչ ընեմ:

— Բեզի բան ըսող չի կայ, կ... աղա՛, և ոչ ալ

քեզ պատասխանատու պիտի ճանչնանք. դուն միայն մեզի ըսէ թէ ո՞ւր կը կենայ այդ Շամիրամ կոչուած անձը:

— Իսմայիլ էֆէնտի, քեզի վերջին խօսք մը ըսեմ, որ պարապ տեղն այլևս չի յոգնիք. հիմա՝ վերջին անգամն ըլլալով՝ մեր Սուրբ Աւետարանովն երգում կ'ընեմ որ ես ձեր ակնարկած գործերէն անտեղեակ եմ, և եթէ ատոնք իրողութիւններ են ես բնաւ մասնակցութիւն չունիմ. սակայն դուք մինչև օրս չէք համոզուած ու հիմա ալ կը տեսնեմ որ յաւիտեանս չպիտի համոզուիք ըսածիս, ուստի ի՞նչու համար պարապ տեղը թէ դուք կը յոգնիք և թէ զիս կը յոգնեցնէք այս խիստ հիւանդ վիճակիս մէջ: Ես կ'ըսեմ ու կը կրկնեմ, որ քօմիթաճի եղած չեմ, և ձեր փնտռած անձին տեղն այլ չեմ գիտեր. բայց դուք բնաւ չպիտի հաւատաք ասոր. ուրեմն սեպեցէք որ ես թէ՛ քօմիթաճի եղած եմ և թէ՛ այդ անձի տեղը գիտեմ ու չեմ ըսեր, ուրեմն ի՞նչ պատիժ որ կ'իյնայ քօմիթաճի եղողի մը և իր ընկերոջ տեղը չի յայտնողի մը՝ նոյնն ինծի վճռեցէք, և ամէն բան կը վերջանայ:

— Ի՞նչու ատանկ հակառակը կ'ըսէք, միթէ կառավարութիւնը մէկը կը պատժէ՞ առանց յանցանքի:

— Բայց ի՞նչ ընեմ, ուրիշ ելք չի կայ. ես «Չեմ գիտեր» կ'ըսեմ, դուք «Գիտես» կ'ըսէք. ասոր վերջը չի գար. ուստի դուք գիտցած սեպեցէք և պատիժ տրուէք, կը լինայ: Եթէ ոչ՝ կախաղան ալ հանէք, ի՞նչ ալ ընէք իմ պատասխանս «Չեմ գիտեր» է, որովհետեւ իրականօրէն ձեր փնտռածները չեմ գիտեր, ա՛լ ի՞նչու կը նեղէք:

— Կը ներէք, եթէ շատ յոգնեցաք, ես հիմա կը վերջացնեմ, և կրկին բժիշկներուն կը պատուիրեմ որ լաւ հոգ տանին... Եւ երբ ոտքի ելլես քեզի քանի մը անձեր ցոյց պիտի տանք. երբ այդ անձերը քեզի ծանօթ ըլլան չպիտի ծածկես:

— Ի՞նչ պատճառ ունիմ իմ ծանօթներս ծածկելու, դուք իմ չճանչցած անձերս զօրով ճանչցնել մի տաք, ինծի ես արդէն իմ ծանօթներս չեմ ծածկեր ձեզմէ:

— Ուրեմն հանգստութիւն կը մաղթեմ ձեզ, մնաք բարո՛ւ վ առ այժմ:

— Երթաք բարո՛ւ վ, Իսմայիլ էֆէնտի:

Իսմայիլ էֆէնտին իր հարցումները և ինձմէ ստացած պատասխաններն արձանագրելով՝ ելաւ զնաց: Ես կրկին մնացի այդ մոռացութեան սև անկիւնը: Բժիշկները կը շարունակեն իրենց այցելութիւնները. թուրք բժիշկն ամէն օր նոր բան մը կը գտնէ ծաղրելու. «Է՛հ, պարո՛ն, ի՞նչպէս կ'երթան սա մեր Հնչակեան գործերը» և ըն:

Իսմայիլ էֆէնտիի մեկնումէն յետոյ, անցան չորս օրեր ևս: Բաւական լաւ կը զգայի հիմա: Բժիշկները, որ մինչև այդ ատեն կաթէն զատ ուրիշ բան չէին արտօներ, սկսան միս և մսի ջուր յանձնարարել: Բայց գարշելի բան մըն էր այդ միս ըսուածը, զոր քաջառողջ մարդն իսկ ուտելով պիտի հիւանդանար:

Այդ իմ գտնուած խուցիս մէջ ուրիշ անկողին մըն ալ դրին, և թուրք պաշտօնատար մը բերին հոս պառկեցնելու: Այս մարդուն յանցանքն ալ իր խենթ ըլլալն էր: Եւ ասանկ ընկեր մը ունենալը մեծ բաղդ մըն էր ինծի համար, մանաւադ որ ասոր խենդութիւնը անվրնաս ու զուարճալի բնոյթ մը ունէր: Ասոր անունն ալ Իսմայիլ էֆէնտի էր, և ինքնիրենս կ'ըսէի թէ վերջապէս Իսմայիլներն աւելի լաւ կ'ըլլան Շէֆիզներէն ու Մէհմէտալիներէն:

Անցան քանի մը օրեր ալ: Քանի դէպի աղէկը կ'երթամ այնքան մտահոգութիւնս կը շատնայ, խարազանները և զնտանը միտքս կ'իյնան: Այդ վերջին ծայր յուսահատ կացութեան մէջ՝ երբ դուրսի աշխարհէն ո՛րևէ լուր չունէի, օր մը անակնկալ կերպով խուցիս դուռը բացին, և ներս մտան ինձ այցելող երկու բժիշկները,

ոստիկանատան երկու պաշտօնատարներ, եւրոպական գլխարկով երիտասարդ մը և ժամանակին Շէֆիզ պէյի մօտ զիս պաշտպանելու եկող հայը՝ որ ամերիկական հիւպատոսարանի առաջին թարգմանն էր: Ա՛լ խնդիրը պարզ էր. այս վերջին երկուքը՝ փրկարար հրեշտակներն էին որ կուգային զիս դժոխքէն ազատելու, պայմանաւ անշուշտ որ այս անգամ ալ չուրանամ Ամերիկացի ըլլալս:

Եւրոպական գլխարկով երիտասարդը Կ. Պոլսոյ ամերիկեան ընդհանուր հիւպատոսարանի փոխանորդ Պ. Ֆրանք Լ. Տուլին էր (Frank L. Douley), որ ծնած է Մէսէջուսէթ նահանգի Սէլիմ քաղաքը. միջահասակ, կայտառ և իր աչքերէն աշխուժութիւն ցայտող 28-30 տարեկան տիպար Ամերիկացի մըն էր ան: Արդէն անձամբ մինչև այդ ազոտտ խուցին մէջ գալ զիս գտնելը կը բացատրէր իր կամքի զօրութիւնը:

Թուրք պաշտօնատարներն երկու աթոռ բերին ներս և չըլլալիք քաղաքավարութեամբ մը հրամցուցին հիւպատոսարանի փոխանորդը և թարգմանը որ նստին: Իսկ իրենք և բժիշկներն հոն ոտքի վրայ կեցան լսելու համար անոնց այցելութեան հետեանքը: Թուրք բժիշկը զիս մատնանիչ ըրաւ թարգմանին և պաշտօնապէս յայտարարեց.

— Այս է ձեր փնտռած Կ... ..եանը:

Պրն. Տուլի թարգմանին յանձնարարեց որ ինձ հարցընէ թէ Ամերիկա ո՞ր քաղաքը բնակած եմ: Ես առանց միջոց տալու թարգմանին որ հիւպատոսի ըսածը թուրքերէն լեզուով ինձի հարցնէ և իմ պատասխանս ալ անոր թարգմանէ, իսկոյն անձամբ անգլիերէն պատասխանեցի թէ ... քաղաքը բնակեր եմ: Իմ ուղղակի անգլիերէնով պատասխանելս որքան հոճելի որ թուեցաւ Պրն. Տուլին՝ նոյնքան և աւելի տհաճութիւն պատճառեց ոտքի վրայ կեցող թուրք պաշտօնեաներուն: Պրն. Տուլին շարունակեց.

— Անգլիերէն գիտէ՞ք ըսել է դուք:

— Այո՛, քիչ մը գիտեմ:

— Շատ լաւ, ուրեմն, այս անձը կը յիշէ՞ք (մատնանիչ ըրաւ թարգմանը):

— Այո՛, շատ լաւ կը յիշեմ. ասկէ քանի մը ամիս առաջ ոստիկանական նախարարին մօտ տեսայ զինքը:

— Է՛հ, այս պարոնը քեզ պաշտպանելու համար զրկուած էր, դուն ի՞նչու ուրացար Ամերիկացի ըլլալը:

— Ինքը նախապէս չի յայտնեց թէ Միացեալ Նահանգաց կառավարութիւնը կը ներկայացնէ. ես նոյն իսկ զինքը ոստիկանատան մէկ պաշտօնեան կարծեցի, ու ես չէի ուզեր իմ Ամերիկացի ըլլալս յայտնել մինչև որ վստահ չըլլայի թէ Հիւպատոսարանը լուր ունի իմ բռնուած ըլլալուս մասին և զիս պիտի պաշտպանէ, քանզի իմ վրայ է գործ դրուած խստութիւնները պիտի բազմապատկուէին անտարակոյս, և ոստիկանատան կասկածները պիտի զօրանային իմ մասին: Հիմա նախապէս կը խնդրեմ որ ինձ յայտնէք թէ պիտի կրնա՞ք, կամ տրամադիր էք զիս պաշտպանելու և ասոնց ձեռքէն ազատելու: Եթէ այո՛, լաւ, այն ատեն ես կրնամ խօսիլ իբրև Ամերիկացի մը և հայ մը ինչ որ ճշմարիտն է, եւ ինչ որ պատուաւոր քաղաքացի մը պարտի խօսիլ. իսկ եթէ զիս չպիտի պաշտպանէք, այն ատեն ես իբրև Թուրքիացի ազատ եմ իմ վերապահումներս ընել:

— Եթէ ստուգենք Ամերիկացի ըլլալդ անշուշտ պիտի ազատենք քեզ այս տեղէն:

— Ես իմ քաղաքացի ըլլալուս ասպացոյցներն արդէն գրաւոր կերպով հաղորդած եմ կարնոյ և Տրապիզոնի Հիւպատոսարաններուն, որոնք խոստացան իմ նամակներս Պոլսոյ դեսպանատան զրկել. կը յուսամ թէ այդ բանն ըրած են. հիմա կը հաստատեմ նոյնը ձեր ներկայութեան, և կ'ըսեմ որ ես օրինաւոր քաղաքացի մըն եմ, և առջի ուրացումս ալ լոկ թիւրիմացութեան մը արդիւնք էր:

— Դուռն ասկէ երկու տարի առաջ Պոլիս մտած ասենք, ամերիկեան անցագիր ունէի՞ր:

— Այո՛, ունէի:

— Ո՛ւր է հիմա:

— Թուրք ոստիկանութիւնը գրաւած է թէ՛ անցագիրս և թէ՛ քաղաքացիութեան թուղթս:

— Հապա ի՞նչու նախարարը կ'ըսէ որ դուք Օսմանեան անցագրով ներս մտած էք:

— Այո՛, ճիշդ է այդ, թէև ես ամերիկեան անցագիր ունէի, բայց իմանալով թէ ո՛ր և է Ամերիկացի հայ չեն թողուր Թուրքիա մտնել, և ես ալ հիւանդ ըլլալով Պոլիսէն զատ ուրիշ ո՛ր և է յարմար տեղ չունէի երթալու, երկու չարեաց փոքրագոյնն ընտրած ըլլալու համար ամերիկական թուղթերս բօսդին յանձնեցի, իսկ թրքական թէղքէրէն գրպանս դրի և Պոլիս եկայ:

— Ի՞նչու համար այդքան ատեն Պոլիս մնալով, եկած և անունդ հիւպատոսարանի մէջ արձանագրել տրւած չես:

— Ատանկ օրէնքի մը մասին անտեղեակ էի, միայն կը կարծէի թէ երբ որ անցագրիս օրը վերջանայ, ու մինչև այն ատեն Ամերիկա վերադարձած չըլլամ պէտք է հիւպատոսարան գամ անցագիրս նորոգելու, բայց անցագրիս օրը չի լրացած զիս ձերբակալեցին, և ամէն յարաբերութենէ զրկեցին:

— Ո՞ր դատարանէն ստացեր էիր քաղաքացիութեան թուղթդ:

— «Միրքուրիթ Գօրթ» անուանեալ դատարանէն:

— Անցագրիդ թիւը կը յիշե՞ս:

— Այո՛:

— Եթէ ասկից ելլես ի՞նչ պիտի ընես, կամ ո՞ւր պիտի երթաս:

— Ուղղակի Ամերիկայ պիտի երթամ:

— Դրամ ունի՞ս այդ նպատակին համար:

— Դրամը խնդիր չէ. ես ասկէ ելլելուս պէս, իմ

ազգականներս պէտք եղած դրամը կը հայթայթեն. ասկէ զատ՝ ես Պոլսոյ մէջ նշանած մը ունիմ, անիկա հետս չառած տեղ չեմ երթար, և կը կարծեմ թէ նշանածս կարող է երկուքիս ճամբու ծախքն ալ հոգալ:

Այդ միջոցին թարգմանը խնդաց, և Պրն. Տուլին դառնալով՝ ըսաւ.

— Հապա՛, այն ատենն ալ այս միևնոյն պահանջը կ'ընէր Շէֆիզ պէյէն, և կ'ըսէր. «Մինչև որ նշանածս հետս չի տաք ես Ամերիկա չեմ երթար»:

Պրն. Տուլին ալ խնդաց և ըսաւ.

— Է՛հ, կը կարծե՞ս որ նշանածդ քեզ այս վիճակիդ մէջ տեսնելէն վերջն ալ պիտի ուզէ հետդ ամուսնանալ և Ամերիկա երթալ:

— Ո՛չ թէ այս վիճակիս՝ որ շատ լաւ է բաղդատմամբ ասկէ շարաթ մը առաջ ունեցած վիճակիս, այլ նոյն իսկ Մէհմէտալի պէյի կողմէ կերած խարազաններէս անմիջապէս վերջն ալ եթէ զիս տեսնէր՝ կրկին չի պիտի մերժէր ինձի ընկերանալ:

— Ի՞նչ կ'ըսես կոր, ըսել է քեզ խարազանած են հոս:

— Խարազաններուն հաշիւը յետոյ ձեզի կուտամ. ի՞նչ կը կարծէք, արդեօք Ամերիկայի հե՞տ կ'ուզէք բարդատել այս երկիրը:

— Լա՛ւ ուրեմն, մենք Յ-Վ օրէն կուգանք և քեզ այս տեղէն անպատճառ կը տանինք:

— Բայց, կը խնդրեմ, քանի որ պիտի տանիք՝ ի՞նչու այժմէն չէք տանիր:

— Հիմա վիճակդ դեռ լաւ չէ. բժիշկները կ'ըսեն որ չորս օրէն հազիւ ի վիճակի պիտի ըլլաս ասկէ ելլելու:

— Եթէ խնդիրը բժշկուիլն է, ես դուրսը կրնամ հիւանդանոց մը երթալ, կամ բժիշկներու այցելութեամբ ինքզինքս բժշկել տալ: Դուք ժամ առաջ զիս այստեղէն հանելը նայեցէք, այստեղ շատ վատ տեղ է,

և մտածեցէք անգամ մը որ այս վիճակիս մէջ կուգան անկողնոյս քով զիս ժամերով կը հարցաքննեն:

— Ի՞նչ կ'ըսես կոր, ճիշդ այս խօսցին մէջ՝ այս հիւանդ վիճակովդ կուգան և քեզ կը հարցաքննեն:

— Հապա՛, դեռ երեք օր առաջ էր որ հարցաքննիչ իսմայիլ էֆէնտին եկաւ և ժամերով զիս յոգնեցուց, և յայտնեց ալ թէ քիչ մը կազդուրուելէս յետոյ, կրկին պիտի հարցաքննեն, ու ես կը վախնամ որ այս քայքայւած վիճակովս հարցաքննուելով՝ գէշ հնտեանքներ յառաջ գան:

Պրն. Տուրին պահ մը մտածեց, և յետոյ ըսաւ.

— Դուն հոգ մի՛ ընեք, չենք կարծեր որ մեր այցելութենէն յետոյ՝ քու վրադ ո՛րեք ճնշում բանեցնել պիտի ուզեն. եթէ կրկին գան մտադ՝ հարցաքննելու, դուն քու ուզած վերապահումներովդ վարուէ. ահա մենք կ'երթանք կոր. չորս օրէն կուգանք քեզ տեսնելու: Մնաք բարո՛վ:

— Կրնամ այլևս վստահ ըլլալ՝ որ անպատճառ զիս այստեղէն պիտի ազատէք:

— Այո՛, այո՛, տարակոյս մի՛ ունենար այդ մասին, ըսին ու «մնաք բարով»ը կրկնելով՝ մեկնեցան:

Թուրք պաշտօնեաները և բժիշկներն իրենց «մուրադ»ին չի հասան, խօսակցութիւնը տեղի ունեցաւ անգլիերէն լեզուով, որմէ բան մը չի հասկցան իրենք ու շատ դժգոհ մնացին:

Հիւպատոսի այցելութենէն յետոյ, ամէն բան փոխւեցաւ: — «Փիս էրմէնի»ն հիմա «էֆէնտի» եղաւ: Բժիշկը այլևս ոչ միայն չէր ծաղրեր, այլ խիստ ակնածանքով կը վերաբերուէր հետս. կ'ըսէր թէ հիացած էր իմ անգլիերէն գիտնալուս և հիւպատոսի մը հետ այդպէս համարձակ խօսելուս վրայ: Բանտապետներն այլևս ինծի համար ապստրուած լաւ միսը չէին ուտեր և թափօն միսերը բերեր, և շարունակ կ'ըսէին. «էֆէնտիին դեղը տուէ՛ք», «էֆէնտիին ապուրը բերէ՛ք», «էֆէնտիին

վերմակը բարակ է, կը մսի, ուրիշ վերմակ մըն ալ բերէ՛ք», «էֆէնտիին ոտքերը չի մտելու համար՝ զոյգ մը գուլպայ բերէ՛ք»: Ասոնք էին բժիշկներու և հիւանդանոցի անօրէիներն հրամանները՝ հոն ծառայողներուն. մէկ խօսքով հիմա «էֆէնտի» եղած էինք, որովհետեւ եւրօպական գլխարկ մը մտած էր խօսցս, և Ամերիկայի «քօնսօլ»ը «ինկիլիդէ» բաներ մը խօսած էր հետս:

Հիւպատոսական այցելութեան յաջորդող չորրորդ օրն էր, բժիշկը, պաշտօնեայ մը և Հիւպատոսարանի խաւազը ներս մտան: Բժիշկը անգամ մըն ալ քննեց բազկերակս և արտօնեց որ հագուստներս բերեն: Հիւպատոսարանի խաւազը ներկայացուց տաճկերէն գրուած պատոսարանի խաւազը ներկայացուց «Մ. յո թուրք» կը բերեմ Եէֆիդ թուրք մը և ըսաւ. «Այս թուրքը կը բերեմ Եէֆիդ պէյի և հիւպատոսի կողմէն՝ որ թարգման էֆէնտիին հետ հիմա Նազր պէյին քովը կը գտնուի. այս թուրքը եթէ ստորագրես քեզ պիտի տանինք»: Եւ իրենցմէ մէկը կարգաց թուրքը, որուն պարունակութիւնը հետեւեալն էր.

«Ես, ... ցի կ. ... եանս, այսօրու ընէ կը թողում Օսմանեան հպատակութիւնը, և ընդունելով Ամերիկեան քաղաքացիութիւնը կը մեկնիմ Թուրքիայէն անգամ մըն ալ Թուրքիոյ հողը ոտք չի կոխելու պայմանաւ»:

Անշուշտ, չստորագրել չէր ըլլար, և ես ստորագրեցի: Յետոյ հագուելով դուրս ելանք խաւազին հետ ու կառք նստեցանք մինչև Ոստիկանատուն: Հոն ուրիշ կառք մըն ալ կը սպասէր հիւպատոսին և թարգմանին համար, որոնք մեր գալն իմանալով վար իջան նախարարին քովէն և իրենք ալ իրենց կառքը նստելով՝ բոլորս մէկ գացինք Բերա Ամերիկեան Հիւպատոսարանը: Այն ատեն, հոն կը գտնուէր նաև Խարբերի այժմեան հիւպատոս Տր. Նորթըն, որ երեք ամիսէ ի վեր Պոլիս հիւպատոս Տր. Նորթըն, որ երեք ամիսէ ի վեր Պոլիս կը սպասէր որպէսզի կառավարութիւնն իրատէ տար իր պաշտօնի հաստատութեան համար: Տր. Նորթըն երբ իմացաւ որ զիս ազատած բերած են, շատ ուրախ եղաւ:

Հիմա ա՛լ Ամերիկեան հողի վրայ կը գտնուէինք գրեթէ, քանի որ մեր բնակած շէնքին դրան վրայ կը ծածանէր Միացեալ Նահանգաց աստեղաղարդ դրօշը:

Պրն. Տուլին զիս պաշտօնասենեակը հրաւիրեց՝ հարկ եղած պատուէրները տալու, և ըստ. «Քեզի համար խիստ պայմաններ տրուեցան, բայց շէնք կրնար օգնել, քանզի դուն քու ձեռքովդ դժուարացուցեր էիր պաշտպանութեանդ գործը, և դեսպանն իրաւունք ունէր մեզի հրաման ընելու որ քեզ իբրև Ամերիկացի չի ճանչնանք և թողունք ճակատագրիդ: Բայց նորէն ուրախ ենք որ ազատեցինք քեզ: Դուն եգիպտոսէն թուրքի անցադրով եկած ես, երկու տարիի մօտ Պոլիս կեցեր և չես եկեր անունդ Հիւպատոսարանի տոմարին մէջ արձանագրել, և երբ՝ ձերբակալուելէդ յետոյ՝ մենք թարգմանը ղրկեցինք քեզ պաշտպանելու, դուն անոր ըսեր ես թէ Թուրքիացի ես, ալ ի՞նչպէս կրնայինք քեզ պաշտպանել: Հիմա քեզի համար պայման դրուած է որ Հիւպատոսարանի դռնէն բնաւ դուրս պիտի չելլես, մինչև որ առողջանաս, և ապա ասկից ուղղակի նաւ պիտի երթաս: Ուրեմն քեզի կը յանձնարարեմ որ իմայս տեղէն բացակայ եղած ատենս չըլլա՛յ թէ դուրս ելլես, ո՛չ թէ անոր համար որ այդպէս պայման դրուած է, այլ կը կասկածիմ որ մինակդ փողոց ելլելուդ պէս՝ կրկին կը ձերբակալեն կը տանին, ու վերջն ալ մեզի պատասխանատու կը բռնեն»:

— Պրն. Տուլի՛, ըսի, հիմա այստեղ ամերիկական հողի վրայ կը գտնուինք այլևս, ուստի կեղծելու բնաւ պէտքը չեմ զգար, և ձեզի իբրև Հայ-Ամերիկացի մը՝ պատուոյ խօսք կուտամ որ առանց ձեր գիտութեան և հրամանին Հիւպատոսարանի դռնէն դուրս պիտի չելլեմ: Միայն շմոռնանք որ պէտք եղած պատեհութիւնը պիտի տաք որ երթալիք օրս նշանածս ալ հետս ունենամ:

— Վերջապէս առանց անոր շպիտի՞ երթաս:

— Ո՛չ, չեմ ուզեր երթալ, և ձեր ինձ ըրած պաշտպանութիւնն ալ կատարեալ եղած պիտի չըլլայ՝ եթէ այդ առթիւ պէտք եղած դիւրութիւնը չի տաք ինձ:

— Լա՛ւ ուրեմն, նշանածիդ և ուրիշ ազգականներուդ հասցէն տուր՝ որպէսզի խաւազները ղրկենք լուր տալու՝ որ գան հոս և քեզի պէտք եղած հոգատարութիւնն ընեն:

Հասցէները տուի: Խաւազները գացին բարեկամներս կանչելու, իսկ Պրն. Տուլին ուզեց որ իրեն պատմեմ ինչ որ քաջած եմ ոստիկանութեան ձեռքը. թարգմանն ալ հրաւիրեց որ ինձի օգնէ երբ անգլիերէնս անբաւական ըլլայ ինքզինքս հասկցնելու: Պրն. Տուլին պատմեցի բոլոր գլխէս անցածները, զորս ի վերջոյ գրի առնել տուաւ ինձ, և ընդօրինակեց Հիւպատոսարանի տեղեկագրութեան շարքին մէջ:

Շատ չանցած՝ դուռը զարնուեցաւ: Ես գացի բանալու, եկողը նշանածս էր՝ իր ազգականներէն մէկուն հետ: Երկուքն ալ չճանչցան զիս, և ինձի կը հարցընէին թէ «...ցի կ...ը հո՞ս է»: — «Այո՛, հոս է, կ'ըսեմ, ներս հրամմեցէք»: Չայնէս կը ճանչնան որ ես ինքս եմ իրենց փնտռած անձը, և յանկարծակիի կուգան. իրենց դէմ գտնուածը կմախք մըն էր պարզապէս:

Քիչ յետոյ, ուրիշ ազգականներ ալ եկան՝ որոնք իսկոյն հանդստութեանս համար հարկ եղած բոլոր պէտքերը հոգացին:

Հիւպատոսարանի մէջ մնացի 20 օր: Առողջութիւնս բաւական վերստացայ, բանտերու և զնտաններու աղտեղութենէն մաքրուեցայ: Պրն. Տուլին ամէն դիւրութիւն տուաւ գործերս կարգի դնելու այդ քսան օրուան միջոցին: Անիկա միշտ խաւազ մը կուտար ինձ ընկերանալու՝ շուկան կամ Պատրիարքարան երթալ՝ ստիպուած պարագայիս: Եւ երկուշաբթի օր մըն ալ նշանակ-

ւած էր Բերաի Սուրբ Երրորդութիւն եկեղեցւոյ մէջ մեր պսակի արարողութիւնը կատարուելու :

Ոչ ոքի հրաւիրագիր զրկուած չէր՝ պսակին ներկայ գտնուելու , և սակայն ծանօթներու և անծանօթներու խումբն բազմութիւն մը լեցուած էր եկեղեցին : Թաղին մէջ բերնէ-բերան տարածուած էր թէ Ամերիկայի դեսպանը Հայ ազգայ մը ազատեր է Թուրքին ձեռքէն , և իր հովանաւորութեան տակ ամուսնացնելով Ամերիկա պիտի զրկէ : Այս նորօրինակ բանը հետաքրքիրներու մեծ բազմութիւն մը բերած էր : Թէև մենք եկեղեցիին արժանավայել նուէր մը տալու վիճակին մէջ չէինք , բայց գիտնալով որ օտար հիւպատոսներ ներկայ պիտի ըլլան պսակի արարողութեան՝ պէտք եղածին պէս զարդարած էին խորանը , վառած էին մոմերը և ջահերը , և հիւպատոսներու ու թարգմաններու համար մասնաւոր գորգեր փռած էին դասը :

Նշանածս իր ծնողաց և ազգականներուն ընկերակցութեամբ իր բնակարանէն՝ ես ալ ամերիկեան երկու հիւպատոսներու , երկու թարգմաններու և խաւազներու ընկերակցութեամբ Հիւպատոսարանէն եկեղեցի գացինք : Օտար հիւրերը տարին իրենց համար պատրաստուած տեղը , և Բերաի երկու քահանաները կատարեցին մեր պսակը : Երբ արարողութիւնը վերջացաւ , Պրն . Տուլին և Տր . Նորթընը ամենէն առաջ եկան , և իբրև իրենց ազատած սաները՝ փեսին ու հարսին ձեռքները համբուրեցին : Ծանօթ և անծանօթ բոլոր ներկաները ձեռքի սեղմումով շնորհաւորեցին մեր ամուսնութիւնը և խնդակցութիւննին յայտնեցին մեր ազատման առթիւ : Յետոյ ես՝ խաւազներու ընկերակցութեամբ Հիւպատոսարան դարձայ , և կինս ալ իր ծնողացը հետ իրենց տունը գնաց :

Երկու օր վերջը Պրն . Տուլին մեզ զրկեց դեսպանատուն նոր անցագիր առնելու՝ քանզի թուրքերն առջի անցագիրս կորսնցուցեր էին :

Դեսպանատան գործակատար Պրն . Լաիօս կրիսքըմը նոր անցագիր մը տուաւ : Հետեւալ առտուն , Պրն . Տուլին կառք մը վարձել տալով՝ զրկեց հարսը Հիւպատոսարան բերել տալու համար , և ինք ու Տր . Նորթընը վերստին մեր ճակատն համբուրելով կառք նստեցուցին մեզ , և երկու խաւազներն ալ հետերնիս դնելով՝ պատուիրեցին անոնց որ ապահով , տանին մեզ և մինչև որ նաւը չի մեկնի իրենք չի վերադառնան :

Հիմա յաչս թուրքերու առջի «փիս կեավուր»ը չէի ամէն բան փոխուած էր , բաւական առողջ էի , վրայգլուխս մաքուր , եւրոպական հագուստ հագած և Փէսը նետելով գլխարկ դրած էի : Հիւպատոսարանի երկու խաւազներն իրենց համազգեստով մեզի կ'առաջնորդէին :

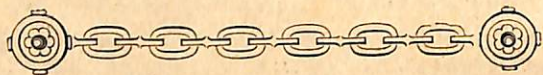
Նաւ նստելու համար պիտի անցնէինք ճիշդ միևնոյն տեղէն ուսկից անցած էի Տրապիզոնէն իբրև կալանաւոր եկած ատենս , ու պիտի անցնէի միևնոյն պաշտօնեաներուն առջևէն՝ որոնք ամիս մը առաջ նոյն տեղը զիս կը նախատէին ու կը հալածէին : Ես կը յիշէի պաշտօնեաներու դէմքերը , քանզի անոնք միևնոյն դազաններն էին , բայց անոնք չէին կրնար երեւակայել իսկ որ ես՝ ամիս մը առաջ իրենց նախատանաց առարկայ եղող «փիս էրմէնի»ն եղած ըլլամ : Ես շատ փոխուած էի հիմա , «էֆէնտի»ութեան բարձրացեր էի , որովհետև զօրաւոր դրօշակ մը իր հովանին տարածած էր վրաս : Երբ ներկայացանք անցագրերը քննող և արձանագրող պաշտօնեային , և երբ ամերիկական անցագիրս երկընցուցի թուրքին՝ անմիջապէս առաւ , ակնածանքով մը արձանագրեց շուտով և ոտքի կանգնելով՝ անցագիրս ինծի երկնցուց , խիստ խոնարհական ձևով մը «Պույուրըն , էֆէնտի՛մ» , ըսելով : Նոյն եղանակաւ վարուեցաւ նաև մաքսատան պաշտօնեան՝ սնտուկները քննած պահուն : Երբ գործերնիս վերջացաւ , և դէպի քարափ կը քալէինք մակոյկ նստելու , տեղւոյն ոստիկանապետն իսկոյն վազեց և հոս խոնուած բեռնակիրներն ու մա-

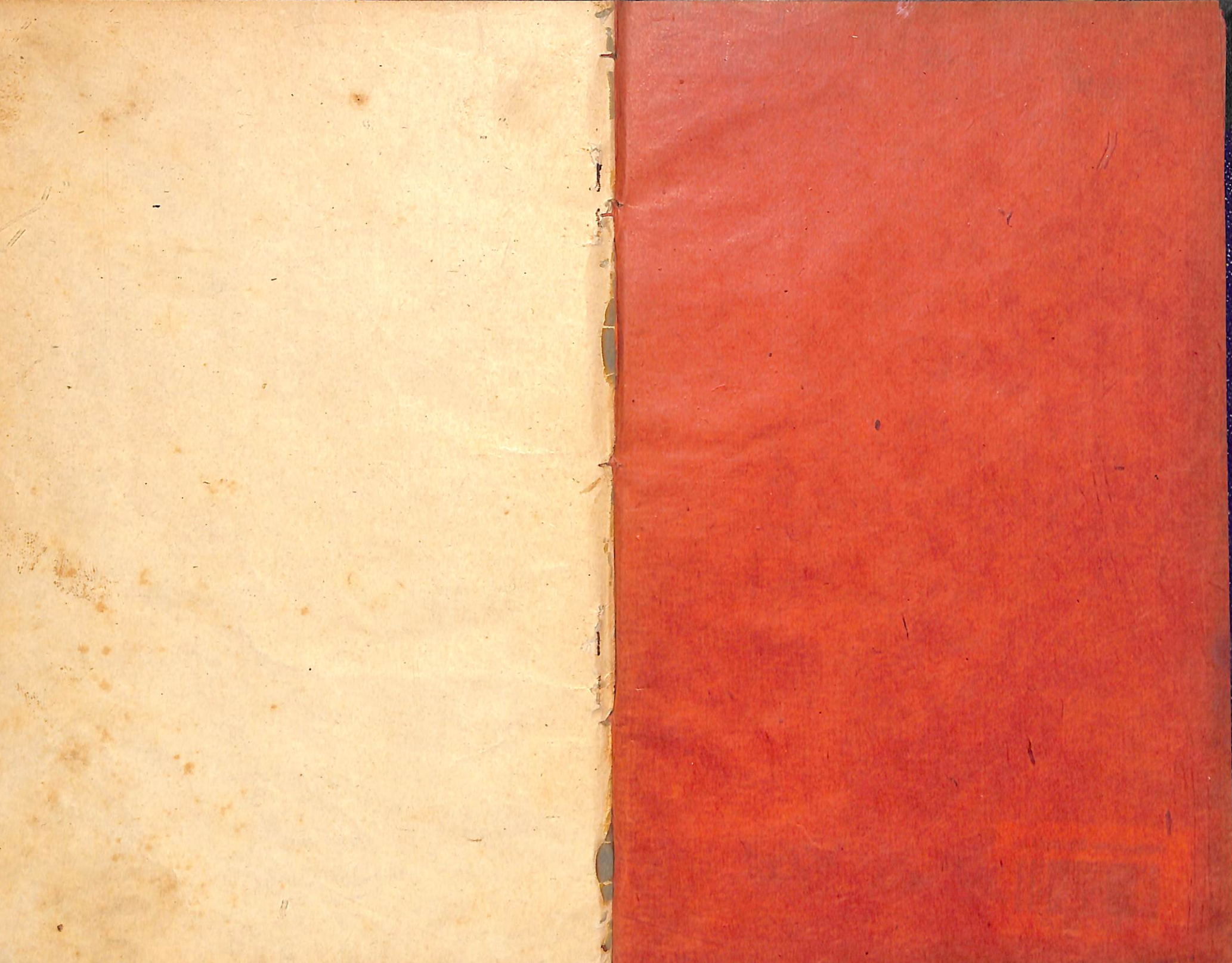
կուկավարները մէկդի ընելով ճամբայ բացաւ՝ «Օլա՛ն ,
կէրի՛ աուրըն , ե՞՛լ աչըն , ԿՖէնաի կէշսին» , պոռալով :
Մտքովս կ'ըսէի թէ «Ես միևնոյն մարդն եմ որ ամիս
մը առաջ կը քաշկուտէիք ասկէ , իսկ հիմա գլխուս եւ-
րոպական գլխարկին առջև կաաու դարձած էք» :

Ոստիկաններն ամէն օգնութիւն և ծառայութիւն
մատուցին որ մենք հանգիստ կերպով նաև նստինք :

Խաւազներն ընկերացան մինչև նաև , և սպասեցին
մինչև մեկնելիք վայրկեանը : Նաւը սուլեց . խաւազնե-
րըն իրենց վերջին «Երթաք բարո՛վ»ն ըսելով՝ հեռացան :

Ու մենք ալ մեր վերջին «Մնաս բարո՛վ»ն ըսինք
Զնտաններու Աշխարհին :

507

12

D 481
500

Ք.Ք.Ք. Ք.Ք.Ք.

«Ազգային գրադարան»

NL0213257

37.069

